

પરિશિષ્ટ ૪

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો

૧. આર્ય સમુદ્ર આચાર્ય અને આર્ય મંગૂ આચાર્ય

સોપારા જેમની વિહારમૂમિ હતી તેવા આર્ય સમુદ્ર આચાર્ય અને આર્ય મંગૂ આચાર્ય વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે:

“નંદિસૂત્ર”ની “સ્થવિરાવલી”માં આર્ય સમુદ્ર પછી આર્ય મંગૂને વંદન કર્યા છે એ ઉપરથી જાણાય છે કે આર્ય સમુદ્ર આર્ય મંગૂના ગુરુ હતા.^૧

આર્ય સમુદ્ર શરીરે દુર્બળ હતા એ કારણે આહારની વાનીઓ જુદા જુદા માત્રક(નાના પાત્ર)માં લેવામાં આવતી હતી, જ્યારે આર્ય મંગૂ બંધી ચીજો એક જ પાત્રમાં લેતા હતા. જુદા જુદા પાત્રમાં લાવેલી વાનીઓનો તેઓ ઉપયોગ કરતા નહોતા.

એક વાર બંને આચાર્ય વિહાર કરતા સોપારક ગયા. બંને આચાર્યોની ગોચરી વહોરવાની રીતભાતમાં બેદ જોઈ, ત્યાંના બે શ્રાવકો, જે પૈકી એક ગાડાં હાંકતો હતો અને બીજો દાડૂ ગાળવાનો ધંધો કરતો હતો^૨ તે, બંનેએ આર્ય મંગૂ પાસે આવીને પૂછ્યું ત્યારે આર્ય મંગૂએ ગાડાવાળા શ્રાવકને ખુલાસો આપતાં કહ્યું: હે શાકટિક! તમારું જે ગાડું દૂબળું હોય તેને દોરડાથી કસીને બાંધો તો જ એ ચાલી શકે છે. બાંધ્યા વિના એને ચલાવવામાં આવે તો એ તૂટી પડે. મજબૂત ગાડું બાંધ્યા વિના ચાલી શકે એટલે એને તમે બાંધતા નથી.

પછી બીજા શ્રાવક વૈકટિક(એટલે દાડૂ ગાળનાર)ને એને યોગ્ય દૃષ્ટાંત આપી એમણે સમજવું કે તમારી જે કૂંડી દૂબળી હોય તેને તમે વાંસની પેટીઓથી બાંધીને પછી એમાં તમે મઘ ભરો છો, પણ મજબૂત કૂંડીને બાંધવાની જરૂરત પડતી નથી, તેમ આર્ય સમુદ્ર દૂબળા ગાડા જેવા અગર દૂબળી કૂંડી જેવા છે, જ્યારે અમે મજબૂત ગાડા અગર કૂંડી જેવા છીએ. આર્ય સમુદ્ર

સારી રીતે યોગસાધના કરી શકે એ માટે એમના માટે આ રીતે આહાર લેવામાં આવે છે.^૩

આર્ય મંગૂનું શરીરસ્વાસ્થ્ય સારું હતું. તેઓ ઉચ્ચત-વિહારી હતા. તેઓ અહુશ્રુત વિદ્વાન હતા. એમને શિષ્યપરિવાર પણ ઘણો હતો.

આર્ય મંગૂ,^૪ આર્ય સમુદ્ર અને આર્ય સુહસ્તીના મતો વિશે નોંધ મળે છે કે 'આર્ય મંગૂ શંખના ત્રણ પ્રકાર માનતા હતા : ૧. એકલવિક, ૨. બદ્ધાયુષ્ક અને ૩. અભિમુખનામગોત્ર. આર્યસમુદ્ર એ પ્રકાર ગણાવતા : ૧. બદ્ધાયુષ્ક અને ૨. અભિમુખનામગોત્ર, જ્યારે આર્ય સુહસ્તી માત્ર અભિમુખનામગોત્ર ગણાવતા.^૫

૨. કાલકસૂરિ

સૌરાષ્ટ્રમાં ઢાંકમાં કાલકસૂરિના આગમનની અને એમના ભરૂચના પ્રસંગોની અનુશ્રુતિ આ પ્રકારે ગણવા મળે છે :

ઉત્તરેનીના રાજા ગર્દભિલ્લે જ્યારે કાલકાચાર્યની બહેન સાધ્વી સરસ્વતીનું સૌંદર્ય જોઈ એને બળજબરીથી ઉપાડી પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી ત્યારે કાલકાચાર્ય ભારે ક્રુધ થયા. એમનું ક્ષાત્રતેજ અંદરથી પોકારી બેઠેલા એનો બદલો લેવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી. એ પ્રતિજ્ઞા મુજબ તેઓ પારસ-કૂલ (ઇરાન) ગયા અને ત્યાંના ૯૬ શક શાહી રાજાઓને હિંદુગદેશ (હિંદુસ્તાન)માં લઈ આવ્યા. તેઓ પારસથી સીધા સૌરાષ્ટ્રમાં ઢાંક નગરમાં આવ્યા. વર્ષાકાલ હોવાથી આગળ વધી શકાય એમ નહોતું તેથી ત્યાં આવેલા રાજાઓએ સૌરાષ્ટ્રનાં ૯૬ મંડળ બનાવી દેશ વહેંચી લીધો.

એ સમયે ભરૂચમાં કાલકાચાર્યના ભાણેજ રાજા બલમિત્ર અને યુવરાજ ભાનુમિત્ર નામના ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા. વર્ષાકાલ પૂર્ણ થતાં એ ૯૬ શક રાજાઓએ અને ભરૂચના બલમિત્ર સાથે મળીને ઉત્તરેની ઉપર હુમલો કર્યો. આચાર્ય ગર્દભિલ્લની ગર્દભીવિદ્યાને નિષ્ફળ બનાવી એને હરાવ્યો અને પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ, પોતાની બહેનને પણ સંયમમાં સ્થિર કરી.

કાલકાચાર્ય એક વખત ભરૂચ આવ્યા ત્યારે રાજા બલમિત્રની બહેન ભાનુશ્રીના પુત્ર બલભાનુએ કાલકાચાર્યની દેશના સાંભળી દીક્ષા લીધી. આથી રુદ્ધ થયેલા બલમિત્ર રાજાએ કાલકાચાર્યને નિર્વાસિત કર્યાં.

ખીજી એક કથા મુજબ કાલકાચાર્યના ભાણેજ રાજા બલમિત્ર-ભાનુમિત્રે એમના પુરોહિતની શિખવણીથી એમને નિર્વાસિત કર્યા.

ત્રીજી એક કથા મુજબ રાજાએ આખા નગરમાં અનેપણા કરાવી એટલે આચાર્યને કયાંયથી ભિક્ષા મળી શકતી નહિ, આથી એમણે એ નગરમાંથી વિહાર કર્યો.

કાલકસૂરિએ “ પ્રથમાનુયોગ ” અને “ કાલકસંહિતા ” ની રચના કરી હતી, પરંતુ એ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા નથી.

કેટલાક વિદ્વાનો “ પ્રજાપનાસૂત્ર ” ના કર્તા આચાર્ય ક્યામાચાર્યને જ કાલકાચાર્ય માને છે.^૧

કાલકસૂરિ વિ. સં. પૂર્વે ૫ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧) માં સ્વર્ગવાસી થયા હશે એમ પં. કલ્યાણવિજયજીનું માનવું છે (પ્રબંધપર્વાલોચન, પૃ. ૨૬).

૩. બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર

લાટદેશના મુખ્ય નગર ભરુકચ્છમાં બલમિત્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ ભાનુમિત્રનો મોટો ભાઈ હતો અને કાલકાચાર્યનો ભાણેજ થતો હતો. એ બલમિત્રને બલભાનુશ્રી નામે એક બહેન હતી, તેનો ભાનુ નામનો પુત્ર બલમિત્રનો ભાણેજ થતો હતો.^૭

આ બલમિત્ર રાજાના સમયમાં જ આચાર્ય અપુટાચાર્ય અહીં ભરૂચમાં આવ્યા હતા.^૮

કાલકાચાર્ય પારસકૂલથી જે ૯૬ શાહી-શક રાજાઓ-ને સૌરાષ્ટ્રમાં લાવ્યા હતા^૯ તેમની સાથે જ બલમિત્રે ઉજ્જૈનીના ગર્દભિલ્લ ઉપર ચડાઈ કરી એને પરાસ્ત કરવામાં સહાય કરી હતી.

‘પ્રભાવકચરિત’ તેમજ ‘વ્યવહાર-ચૂલ્લિ’ વગેરેમાં ઉજ્જૈનીના સિંહાસન ઉપર શાહી રાજાને બેસાડવાનો ઉલ્લેખ છે, ત્યારે ‘કલાવલી’માં ઉજ્જૈનીના રાજા-સિંહાસન ઉપર લાટના રાજા બલમિત્રને બેસાડવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વસ્તુતઃ લડાઈ જીત્યા પછી તરત તો ઉજ્જૈનીની ગાદી ઉપર શક રાજા બેઠો હતો, પણ એ ત્યાં બહુ ટકી શક્યો નહિ. લગભગ ૪ વર્ષ પછી બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રે એને ઉજ્જૈનીમાંથી કાઢી મૂકી ઉજ્જૈની ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો.^{૧૦}

બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રના આગ્રહથી કાલકાચાર્ય ભરૂચમાં વર્ષા-ચોમાસું રહ્યા હતા. એ સમયે બલમિત્રના ભાણેજ બલભાનુને કાલકસૂરિના ઉપદેશથી દીક્ષા

લેવાનો વિચાર થતાં આચાર્યશ્રીએ એને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો. આ પ્રસંગથી ગંગદેવ પુરોહિતે રાજને ભરમાવી ખટપટ બની કરી. પરિણામે કાલકાચાર્ય ચોમાસામાં જ વિહાર કરીને પ્રતિષ્ઠાનપુર તરફ વિહાર કરી ગયા હતા, ત્યાંના રાજની વિનંતીથી એમણે પાંચમને બદલે ચતુર્થીના દિવસે પયુષણાનું સાંવત્સરિક પર્વ બજવ્યું હતું.^{૧૧}

૪. આચાર્ય અપુટાચાર્ય

જેમની વિહારભૂમિ ભરૂચ, ગુડશસ્ત્રપુર^{૧૨} આદિ પ્રદેશોમાં હતી તે આચાર્ય અપુટાચાર્ય વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

આચાર્ય અપુટાચાર્ય એક સમર્થ વિદ્યાસિદ્ધ આચાર્ય હતા. એમણે પોતાની મંત્રવિદ્યાનો ઉપયોગ જૈન શાસનની સુરક્ષા ખાતર જ કર્યો હતો. એ વિશે કેટલાક પ્રસંગો આ પ્રકારે છે :

વિંધ્યાચલની ભૂમિમાં લાટ દેશમાં આવેલી રેવા નદીને કિનારે વસેલા ભુયુકચ્છ નગરમાં જ્યારે કાલકાચાર્યનો ભાણેજ બલમિત્ર રાજા હતો ત્યારે આચાર્ય અપુટાચાર્ય એ નગરમાં વિદ્યમાન હતા. એમણે સર્વ સંઘ સમક્ષ બૌદ્ધોને વાદમાં પરાજિત કર્યા હતા.

ગુડશસ્ત્રપુરનો બહુકર નામનો બૌદ્ધ આચાર્ય જૈન આચાર્ય સાથે વાદ કરવા ભરૂચ આવ્યો, પણ વાદમાં એ પરાજિત થતાં ક્રોધાવેશમાં અનશન કરી, કાળધર્મ પામી યક્ષપણે ઉત્પન્ન થયો. એ ગુડશસ્ત્રપુરમાં રહેલા જૈન સંઘના-સાધુ-ઓને પજવવા લાગ્યો. ત્યાંના સંઘે આચાર્ય અપુટાચાર્ય પાસે બે સાધુઓ દ્વારા બધા સમાચાર મોકલ્યા.

આચાર્ય અપુટાચાર્યના ભાણેજ ભુવન મુનિ નામે એમના શિષ્ય હતા. એ એવા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હતા કે એક વાર સાંભળવા માત્રથી ગમે તે વિદ્યા શીખી લેતા. એ શિષ્યને એમણે આજ્ઞા કરતાં કહ્યું : ‘વત્સ ! હું ગુડશસ્ત્રપુર જઈ છું. તું કુતૂહલથી પણ આ જોપરીને કઠી ઉઘાડીને જોઈશ નહિ.’

આચાર્ય ગુડશસ્ત્રપુર ગયા, બહુકર યક્ષના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી વસ્ત્ર ઓઢીને સૂઈ ગયા. પૂઞરી આવ્યો, પણ તેઓ ઊઠ્યા નહિ. પછી તો રાજના આદેશથી એમના ઉપર રાજસેવકો લાકડીઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે એ પ્રહાર સીધા અંતઃપુરની રાણીઓને વાગવા લાગ્યા. ભારે કોલાહલ મચી

ગયો. રાત્રએ જાણ્યું કે આ કોઈ વિદ્યાસિદ્ધ પુરુષ લાગે છે; તેથી એ રાત્ર આચાર્ય પાસે આવી માફી માગી કરગરવા લાગ્યો.

આચાર્ય જાણ્યા. એમણે યજ્ઞ અને યજ્ઞ મૂર્તિઓને પોતાની પાછળ આવવા આજ્ઞા કરી એટલે એ બંધી ચાલવા લાગી. પાપાણુની બે મોટી કૂંડીઓ પણ એ રીતે પાછળ ચલાવી. ગામના સીમાડે આવીને યજ્ઞ અને યજ્ઞ વ્યંતર દેવાને મુક્ત કર્યા એટલે એ મૂર્તિઓ પોતાને સ્થાને ચાલી ગઈ, પરંતુ બે કૂંડીઓને ત્યાં જ રહેવા દીધી.

આ તરફ ભરૂચથી સમાચાર આવ્યા કે એમને લાણેજ શિષ્ય ભુવન મુનિ વિદ્યાપ્રભાવથી શ્રાવકોને ઘેરથી સ્વાદિષ્ઠ આહાર પાત્રોમાં ભરાવી, આકાશમાર્ગે ઉડાડી મંગાવી જમે છે; અને એ બૌદ્ધ લોકો સાથે ભળી ગયો છે. આ સાંભળી આચાર્ય તાત્પર્યે ભરૂચ આવ્યા. આચાર્ય પેલાં જડતાં પાત્રોની આગળ શિલા ગોઠવી એટલે બધાં પાત્ર, એની સાથે અથગાઈને ભુકો થઈ ગયાં, તેથી આચાર્ય આવ્યાનું જાણી શિષ્ય ડરીને ત્યાંથી નારી ગયો.

પછી તે આચાર્ય બૌદ્ધો પાસે ગયા. બૌદ્ધોએ એમને કહ્યું કે ‘ભગવાન બુદ્ધને ચરણે પડો.’ ત્યારે આચાર્યે બુદ્ધમૂર્તિને ઉદ્દેશી કહ્યું : ‘આવ, વત્સ ! શુદ્ધોદનસુત ! મને વંદન કર.’ એટલે બુદ્ધમૂર્તિએ આચાર્યના પગમાં પડી નમસ્કાર કર્યા. ત્યાં દ્વાર આગળ એક સ્તૂપ હતો તેને પણ પગે પડવા આજ્ઞા કરી, ત્યારે એ નમી પડ્યો. પછી બુદ્ધની મૂર્તિને જાણ કરી ત્યારે એ અર્ધ નમેલી અવસ્થામાં રહી એટલે એ “નિર્ગ્રંથનમિત” એવા નામથી ઓળખાવા લાગી.

એ જ રીતે પાટલિપુત્રના રાજા દાહડને એનાં સ્વેચ્છાચારી શાસનોના કારણે દંડ દેવા એમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને કિણેરની બે મંતરેલી સોટી આપીને ત્યાં મોકલ્યા હતા. એમણે ત્યાંના રાજા અને યજ્ઞ ૫૦૦ બ્રાહ્મણોનો ગર્વ ઉતારી દીધો હતો. ૧૩

આચાર્ય ખપુટાચાર્યના સત્તાસમય વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ મળે છે :

ભ. મહાવીરના નિર્ધારણ પછી (૪૮૪ અર્થાત્ ઈ. પૂ. ૬૩ વર્ષે) આચાર્ય ખપુટાચાર્ય નામે ગુરુ થયા. ૧૪

પં. કલ્યાણવિજયજીના મંતવ્ય મુજબ આ એમના સ્વર્ગવાસનું વર્ષ હોવું જોઈએ. ૧૫

૫. વજ્રસેનસૂરિ અને જિનદત્ત શ્રેષ્ઠી

એક વખત મોટા ખારવર્ષી દુકાળ પડતાં સાધુઓને ભિક્ષા મેળવવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી, આથી આર્ય વજ્રસ્વામી રથાવર્ત ગિરિ^{૧૬} ઉપર અનશન કરવા જઈ રહ્યા હતા તે વખતે એમણે પોતાના શિષ્ય વજ્રસેનાચાર્યને જણાવ્યું કે 'જે દિવસે તમને શતસહસ્ર મૂલ્યવાળા પાકની ભિક્ષા મળે તેના બીજા દિવસથી સુકાળ થશે. કેટલાક સમય પછી વજ્રસેનાચાર્ય વિહાર કરતા સોપારક નગરમાં આવ્યા.

અહીં સોપારકમાં જિનદત્ત નામે શ્રેષ્ઠી અને એની ઈશ્વરી નામે પત્ની વસતાં હતાં. અનાજ ન મળવાથી એમનું આખું કુટુંબ ભારે વિટંબણા ભોગવતું હતું, આથી એમણે આવા દુઃખથી કંટાળી જીવનનો અંત લાવવા વિચાર કર્યો. છેવટનો લક્ષ મૂક્યનો પાક રાંધી ઈશ્વરી એમાં વિષ નાખવાનો વિચાર કરી રહી હતી ત્યારે વજ્રસેનાચાર્ય ત્યાં ભિક્ષા માટે આવી ચડ્યા. ઈશ્વરીએ પ્રમુદિત મનથી એ પાક એમને વહોરાવ્યો ને બધી વાત આચાર્ય આગળ નિવેદિત કરી ત્યારે ગુરુએ જે આગાહી કરી હતી તે મુજબ વજ્રસેનાચાર્યે એમને કહ્યું : 'હવે તમારે વ્યાકુળ થવાની જરૂર નથી, કેમકે આવતી કાલથી સુકાળ થશે.' એને બીજે જ દિવસે અનાજથી ભરેલાં વહાણુ સોપારક ખંદેરે આવી પહોંચ્યાં. બધા લોક નિશ્ચિંત થયા.

શ્રેષ્ઠી જિનદત્ત અને ઈશ્વરી ખંનેએ પોતાના ચાર પુત્રો ૧. નાગેન્દ્ર, ૨. ચંદ્ર, ૩. નિર્વૃત્તિ અને ૪. વિદ્યાધરની સાથે આ. વજ્રસેનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. એ ચાર નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધર એ નામથી સાધુઓની ચાર શાખા શરૂ થઈ.^{૧૭}

આર્ય વજ્રસ્વામીનો જન્મ વીર નિ. સં. ૪૯૬ (વિ. સં. ૨૬, ઈ. પૂ. ૩૦) માં અને સ્વર્ગવાસ વીર નિ. સં. ૫૮૪ (વિ. સં. ૧૧૪, ઈ. સ. ૫૮) માં થયો હતો^{૧૮} એ ઉપરથી વજ્રસેનનો સમય પણ એ જ (બીજી શતાબ્દી) મનાય.

૬. નભોવાહન

ભરુકચ્છ(ભરૂચ)માં નભોવાહન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એનો ખખનો બહુ મોટો હતો. એ સમયે દક્ષિણમાં ગોદાવરી નદીના કાંઠે આવેલા પ્રતિષ્ઠાન(પૈંથુ)માં શાલિવાહન^{૧૯} નામે બલિષ્ઠ રાજા હતો તેની પાસે સૈન્યબળ બહુ મોટું હતું. નભોવાહન અને શાલિવાહન ખંને એકબીજાના શત્રુ હતા.

શાલિવાહન પ્રત્યેક વર્ષે નભોવાહન ઉપર ચડાઈ કરતો, પરંતુ નભોવાહન પોતાના સૈનિકાને યથેષ્ટ દ્રવ્ય આપતો હતો અને જે સૈનિક શત્રુ સૈનિકાનાં હાથ અને મસ્તક કાપીને લાવતો તેનું વિશેષ સન્માન કરતો હતો. પરિણામે શાલિવાહનનું સૈન્ય હારી જતું અને એને રણમેદાન મૂકીને ભાગી જવું પડતું.

એક દિવસે શાલિવાહનના મંત્રીએ રાગને સલાહ આપતાં જણાવ્યું કે ‘રાગન્ ! આ રીતે નભોવાહનને હરાવવો સંભવિત નથી; કોઈ યુક્તિથી જ એને પરાસ્ત કરી શકાય. મને એમ સૂઝે છે કે તમે મારા ઉપર કોઈ દોષારોપણ કરી મને દેશવટો આપો.’ પછી તો એક પર્યંત રચીને મંત્રીને રાજ્યમાંથી નિર્વાસિત કરી દેવામાં આવ્યો. મંત્રી ભરુકચ્છ તરફ રવાના થયો ને એણે એક મંદિરમાં જઈને નિવાસ કર્યો. સામંતરાજ્યોમાં એ વાત બંધે પ્રસરી ગઈ કે શાલિવાહન પોતાના મંત્રીને કાઠી મૂક્યો છે. આ વાતની ખબર જ્યારે નભોવાહનને પડી ત્યારે એણે પોતાના અધિકારીઓ મારફત મંત્રીને બોલાવ્યો અને મંત્રી-પદ સ્વીકારવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. પહેલાં તો મંત્રીએ આનાકાની કારી, પણ જ્યારે નભોવાહન પોતે આવીને મંત્રી-પદ સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે એ તૈયાર થયો.

મંત્રીએ ધીમે ધીમે રાજકુટુંબમાં પોતાનો વિશ્વાસ જમાવવા માંડ્યો, આથી બધા એને આદરની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. પછી તો એણે રાગને પુણ્યકાર્યો કરવાની સલાહ આપી રાજકોશના દ્રવ્યથી સ્તૂપ, મંદિર, તળાવ, વાવ, કૂવા વગેરે બનાવવા ખર્ચ કરવા માંડ્યું.

મંત્રીએ ગુપ્તચર દ્વારા શાલિવાહનને પત્ર મોકલી જણાવ્યું કે ‘હવે શત્રુ પર ચડાઈ કરો.’ ખબર મળતાં જ શાલિવાહને ભરુકચ્છને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ નભોવાહનની પાસે હજીયે ખમ્મનામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું અને એણે પોતાના સૈનિકોને ખૂબ દ્રવ્ય આપ્યું, પરિણામે શાલિવાહનને પરાજિત થઈ પાછા ફરવું પડ્યું.

પછી એ મંત્રીએ રાજકોશનું દ્રવ્ય વિશેષરૂપે ખરચવા માંડ્યું. આ વખતે એણે રાણીઓ માટે કિંમતી આભૂષણો કરાવી આપ્યાં. પછી મંત્રીએ ફરીથી શાલિવાહનને પત્ર મોકલી ચડાઈ કરવા સૂચવ્યું. શાલિવાહન આ વખતે ભારે તૈયારી સાથે આવ્યો. રાગનો ખમ્મનો ખાલી થઈ ચૂક્યો હતો તેથી એની સેના હારી ગઈ અને ભરૂચ ઉપર શાલિવાહનનો અધિકાર થઈ ગયો.

ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ પશ્ચિમ ભારતનો ક્ષહરાતવંશીય શક ક્ષત્રપ નહપાન તે જ આગમોમાં ઉદ્ભવિત નભોવાહન છે.^{૨૦} એ ઈ. સ. ના પીગ્મ શતકમાં વિદ્યમાન હતો.^{૨૧}

૭. આચાર્ય વજ્રભૂતિ

ભુગુકચ્છવાસી આચાર્ય વજ્રભૂતિ કદરૂપા અને દુષ્ખળા હતા. એમની પાસે શિષ્યપરિવાર પણ નહોતો, પરંતુ તેઓ મોટા કવિ હતા. એમનાં કાવ્ય રાગના અંતપુરમાં પણ ગવાતાં.

એ સમયે લક્ષ્યમાં નમોવાહન રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. એની રાણી પદ્માવતીને વિચાર થયો કે આવાં કાવ્યોના કર્તા આચાર્યનાં દર્શન જરૂર કરવાં જોઈએ. એક દિવસે રાણી રાગની આજ્ઞા લઈ ભેટણું સાથે લઈ અનેક દાસીઓના પરિવાર સહિત વજ્રભૂતિ આચાર્યની વસતિ પાસે જઈ પહોંચી. પદ્માવતીને વસતિના આરણ્યમાં આવેલી જોઈ આચાર્ય પોતે જ આસન લઈ બહાર પધાર્યાં.

પદ્માવતીએ પૂછ્યું: ‘વજ્રભૂતિ આચાર્ય ક્યાં છે?’ વજ્રભૂતિએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘તેઓ બહાર ગયા છે.’ પરંતુ દાસીએ ઇશારાથી સમગ્રવ્યું કે ‘આ જ વજ્રભૂતિ આચાર્ય છે.’ ત્યારે એ નિરુત્સાહ થતાં વિચાર કરીને બોલી કે ‘હે કસેરુમતી નદી ! ૨૨ તને જોઈ, અને તારું પાણી પીધું ! તારું નામ સારું છે, પણ તારું દર્શન સારું નથી.’

પછી તો રાણીએ પોતે એમને ઝોળખતી નથી એવો દેખાવ કરી, આચાર્યની આગળ ભેટણું મૂકી જણાવ્યું કે ‘આ આચાર્યશ્રીને આપજો.’ એમ કહી એ પાછી વળી. ૨૩

૮. લકુલીશ

કાયાવરોહણ(કારવણ)ના પાશુપત શૈવાચાર્ય લકુલીશ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

લકુલીશ કે લકુલીશ એટલે હાથમાં દંડ ધારણ કરેલો હોય તેવા ઇશ. શિલ્પસ્વરૂપમાં પણ એમના એક હાથમાં દંડ અને બીજા હાથમાં બિજ્જેરું હોય છે.

અહ્મના માનસપુત્ર અત્રિ દેવર્ષિની છઠ્ઠી પેઢીએ લકુલીશ-લકુલીશનો જન્મ વિશ્વરૂપ નામના બ્રાહ્મણ અને એની પત્ની સુદર્શનાના પુત્ર તરીકે થયો હતો.

લકુલીશની ત્રણ વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે શ્રાવણ વદિ અમાવાસ્યાના દિવસે સૂર્યગ્રહણ થતું હોવાથી વિશ્વરૂપે કુરુક્ષેત્રમાં સ્નાન કરી, દાન આપી પુણ્ય-ઉપાર્જન કરવાનો વિચાર કર્યો.

કુરુક્ષેત્ર જતા વિશ્વરૂપે પત્નીને અગ્નિહોમની આહુતિ આપવાનો આદેશ કરેલો તે મુજબ સુદર્શના એક બ્રાહ્મણને બોલાવવા ગઈ, પણ સુદર્શનાએ ઘેર આવી જોયું તો હુત દ્રવ્ય બલાસ થઈ ગયાં હતાં તેથી બ્રાહ્મણને પાછો વાળ્યો.

આમ રોજ બનવા લાગ્યું. વિશ્વરૂપ કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા ત્યારે સુદર્શનાએ બંધી હકીકત કહી સંભળાવી. એક દિવસે વિશ્વરૂપે છૂપી રીતે બધું જોયું ત્યારે લકુલીશ બાળકને જ પારણામાંથી બહાર નીકળીને આહુતિ આપતો નિહાળ્યો. પિતાએ મળકમાં કહ્યું : ‘ભાઈ ! તને બહુ તરદી પડી હશે !’

આ સાંભળતાં જ બાળક મૂંછિત થઈ ગયો. પછીથી શુદ્ધિમાં આવ્યો જ નહિ તેથી એનું શય ગામમાં આવેલા મંદિરના તળાવમાં પથરાવવામાં આવ્યું.

આ શય પાણીમાં જલેશ્વર લિંગનો સંસ્પર્શ થતાં સજીવન બન્યું. છોકરો પાણીમાં રમતો દેખાયો. માઆપ અને લોકાને હર્ષ થયો. ઘેર આવવા વિનંતી કરી, પણ લકુલીશ ઘેર પાછો ન ફર્યો, એ તો જંગલમાં ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો. ફરી એ ચક્રપુર ગામમાં પ્રગટ થયો. લોકો એની પાછળ ગયા અને માઆપે એને ઘેર આવવા વિનંતી કરી.

બાળકે કહ્યું : ‘હું સામાન્ય જીવ નથી, પરંતુ શંકરનો અવતાર છું. હું તમને માઆપ તરીકે નથી માનતો. હું મારા પંથે જઈ છું.’ એટલું કહી એ કાયાવરોહણ તીર્થ તરફ ગયો. ત્યાંના શિવાલયમાં દેવની સ્તુતિ કરી એમાં લીન બની ગયો. ૨૪

‘વાયુપુરાણ (અ. ૨૩), લિંગપુરાણ (અ. ૨૪), કૃમ્ધપુરાણ (અ. ૫૩) અને શિવપુરાણ (સંહિતા ૩, અ. ૫) વગેરે પુરાણોમાં મહેશ્વર કહે છે કે ૨૮ મા મહાયુગના કલિયુગમાં જ્યારે યાદવોમાં ઉત્તમ વાસુદેવનો જન્મ થશે ત્યારે હું પણ નકુલીશ્વર (લકુલીશ, લકુલી) બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણરૂપે અવતાર લઈશ. આ અવતાર કાયાવતાર અથવા કાયાવરોહણ નામના સ્થળમાં થશે ત્યારે મારે કુશિક, ગાગ્ય, મિત્ર અને કૌરુણ્ય નામના ચાર તપસ્વી, યોગી, વેદપારંગત અને ઊર્ધ્વરેતા બ્રાહ્મણો શિષ્યો હશે. આ પાશુપતો શરીરે ભસ્મ યોગીને મહેશ્વર-યોગના આશ્રયથી રુદ્રલોકમાં જશે. ૨૫

૯. સિદ્ધયોગી નાગાર્જુન

જે હંકાપુરીના મિવાસી સિદ્ધયોગી નાગાર્જુન પાલીતાણા નગર વસાવ્યું તેમના વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ બાંધવા મળે છે :

ઢંકાપુરીમાં ક્ષત્રિય જાતિના સગ્રામ અને એની પત્ની સુવ્રતાને નાગાજુન નામે પુત્ર હતો. એણે બાલ્યાવસ્થામાં જ એક સિંહને મારીને પોતાનું ક્ષાત્રતેજ બતાવ્યું હતું. એણે ઓષધિઓ દ્વારા પાદલેપથી આકાશગામી વિદ્યા અને સુવર્ણરસની સિદ્ધિ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, આથી એ ઓષધિઓ અને જડીબુટ્ટીઓ શોધવા માટે જંગલો, પર્વતો અને ગુફાઓમાં રોજ ભ્રમ્યા કરતો.

એક સમયે આ. પાદલિપ્તસૂરિ સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થોની યાત્રા કરતા કરતા ઢંકાપુરી(ઢાંક)માં આવ્યા. નાગાજુનને આચાર્યશ્રીના આગમનના સમાચાર મળ્યા. એ જાણ્યો હતો કે આચાર્યશ્રી પાદલેપ દ્વારા આકાશગામી વિદ્યાથી પ્રતિદિન પાંચ તીર્થોની યાત્રા કરતા હતા.

નાગાજુનને એક શિષ્ય મારફત પોતે સિદ્ધ કરેલા રસની કૂપિકા આચાર્યશ્રીને એટલે મોકલી. આચાર્ય એ કૂપિકા એ શિષ્યની સામે જ પછાડીને ફેડી નાખી અને પોતાનો પેશાબ એક કાચની કૂપિકામાં ભરીને મોકલતાં જણાવ્યું કે ‘રસ-કૂપિકા આ છે.’ નાગાજુનને એ ખોલીને જોતાં ક્ષારગંધવાળો પેશાબ છે. એમ જાણી કૂપિકા ભાંગી નાખી, તેથી અગ્નિ પ્રગટ થતાં પેશાબવાળી બધી માટી સુવર્ણમય બની ગઈ. નાગાજુન તો આ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

એ સૂરિજી પાસે આવ્યો અને આકાશગામી વિદ્યા તેમજ સુવર્ણસિદ્ધિનો આમનાય જાણવા સૂરિજીની સેવા કરવા લાગ્યો. એ હમેશાં આચાર્યશ્રીના લેપ-વાળા પગ ઘોતો અને સ્વાદ, રસ, ગંધ દ્વારા ૧૦૭ ઓષધિઓ ઝોળખી શક્યો. પાદલેપ કરી એ થોડુંક કૂકડાની જેમ બાડ્યો. બે-ચાર વખત પડવાથી વાગ્યું ત્યારે આચાર્યશ્રીએ પૂછ્યું: ‘આ શું ?’ પછી તો એણે બધી હડકાત કહી દીધી. આચાર્યશ્રીએ એની કુશળતાથી ખુશ થતાં ઓષધિઓનો તમામ આમનાય બતાવી દીધો.

નાગાજુનને પાદલિપ્તસૂરિને રસસિદ્ધિનો ઉપાય પૂછ્યો. આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે ‘જો તું કાંતિપુરથી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લાવીને એમની સમક્ષ રસ બાંધીશ તો જ એ બંધાશે, અન્યથા નહિ.’ એ કાંતિપુર ગયો. કોઈ પણ પ્રકારે આકાશમાર્ગે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઈ આવી સેદી નદીના કાંઠે રસ સાધતાં કોટિવેધી રસ સિદ્ધ થયો. આ રસના બે કૂંપા ઢાંક પર્વતની ગુફામાં એણે સંતાડ્યા હતા.

પાદલિપ્તસૂરિએ આપેલી આ વિદ્યાના બદલામાં નાગાજુનને પોતાના ગુરુના નામસ્મરણ માટે શત્રુજયની તળેટીમાં પાદલિપ્તપુર (પાલીતાણા) નગર વસાવ્યું. શત્રુજય ઉપર જિનમંદિર બંધારી એમાં મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ અને ગુરુ પાદ-

લિપ્તસૂરિની પ્રતિમાએ સ્થાપિત કરી. આચાર્યશ્રીએ આ મહાવીર પ્રતિમા આગળ “ગાઢાજીઅલેખ” પદ્ધતી શરૂ થતું સ્તોત્ર રચી સ્તુતિ કરી, જેમાં એમણે સુવર્ણ-સિદ્ધિનો આશ્નાય ગોપવ્યો છે, જે આજે પણ સમજાતો નથી.^{૨૧}

૧૦. નાગાર્જુનસૂરિ

વલ્લભીપુરમાં નાગાર્જુનસૂરિએ કરેલી આગમવાચના વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જણાવા મળે છે :

ઉપા. વિનયવિજયજી જેવા કેટલાક વિદ્વાનો એવી માન્યતા રજૂ કરે છે કે સ્થવિર દેવર્ધિગણિએ વલ્લભીપુરમાં સિદ્ધાંતો પુસ્તકોમાં લખાવ્યા તે ઘટનાનું નામ ‘વાલભી વાચના’ કહે છે અને એ કારણે સ્કંદિલાચાર્ય અને દેવર્ધિગણિ (જેમના સમયમાં ૧૫૦ કરતાં વધુ વર્ષોનો ગાળો છે, તેમ)ને સમકાલીન માની લીધા છે. એઓ “લોકપ્રકાશ”માં આ પ્રકારે જણાવે છે :

વલ્લભ્યાં મથુરાયાં ચ સૂત્રાર્થઘટનાક્રમે ।

વલ્લભ્યાં સંગતે સંઘે દેવર્ધિરગ્રણીરભૂત ।

મથુરાયાં સંગતે ચ સ્કન્દિલાર્થોઽગ્રણીરભૂત ॥

વલ્લભી અને મથુરામાં સૂત્ર અને અર્થનું સંઘટન-આગમ વાચનનું સંપેલન થયું. વલ્લભીમાં જે શ્રમણસંઘ એકત્રિત થયો તેમાં દેવર્ધિગણિ પ્રમુખ હતા^{૨૭} અને મથુરામાં શ્રમણસંઘ એકઠો થયો તેમાં સ્કંદિલ આચાર્ય પ્રમુખ હતા.

ઉપા. વિનયવિજયજીની આ માન્યતા તદ્દન નિરાધાર છે, કેમકે “કલાવલી”માં ભદ્રેશ્વરસૂરિ આ વિષયનો સફેદ આ રીતે કરે છે :

મથુરામાં સ્કંદિલ નામે શ્રુતસમૃદ્ધ આચાર્ય હતા અને વલ્લભીપુરમાં નાગાર્જુનસૂરિ હતા. એ સમયમાં દુષ્કાળ પડતાં એમણે પોતાના સાધુઓને ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં મોકલી દીધા. ગમે તે રીતે દુષ્કાળનો સમય વ્યતીત કરીને સુખિક્ષાના સમયમાં ફરી તેઓ એકઠા થયા અને અભ્યસ્ત શાસ્ત્રોનું પરાવર્તન કરવા લાગ્યા ત્યારે એમને માલુમ પડ્યું કે પ્રાયઃ એ ભણેલાં શાસ્ત્રો પોતે ભૂલી ચૂક્યા છે. આ દંશા જોઈને આચાર્યશ્રીએ શ્રુતનો વિચ્છેદ થતો રોકવા માટે સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર કરવો શરૂ કર્યો. જે જે આગમપાઠ યાદ હતો તે એ જ રીતે સ્થાપિત કર્યો અને જે ભુલાઈ ગયો હતો તેને લગતાં સ્થળ પૂર્વાપર સંબંધ જોઈને અવસ્થિત કરવામાં આવ્યાં.^{૨૮}

વળી, સિદ્ધાંતોના ઉદ્ધાર કર્યા પછી સ્કંદિલાચાર્ય અને નાગાર્જુનસૂરિ પરસ્પર મળી શક્યા નહિ, આ કારણે એમણે ઉદ્ધાર કરેલો સિદ્ધાંત તુલ્ય હોવા છતાંયે એમાં ક્યાંક ક્યાંક વાચનાભેદ રહી ગયો.

સ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં શ્રમણસંઘને એકઠો કરી ઓગમવાચના કરી તે 'સ્કંદિલી વાચના' કે 'માથુરી વાચના' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. એ જ રીતે સ્કંદિલાચાર્યના સમયે જ વલ્લભીમાં મળેલા શ્રમણસંઘના પ્રમુખ આચાર્ય નાગાર્જુનસૂરિ હતા અને એમણે આપેલી વાચના 'નાગાર્જુની વાચના' અગર 'વાલ્લભી વાચના' એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. ૨૯

માથુરી વાચના વીર નિર્વાણથી ૮૨૭ અને ૮૪૦ ની વચ્ચે કોઈ વર્ષે થઈ. ૩૦
વાલ્લભી વાચના પણ એ જ સમયે થઈ. ૩૧

૧૧. સિદ્ધસેનસૂરિ

વૃદ્ધવાદિસૂરિ અને સિદ્ધસેનસૂરિના ભરૂચના પ્રસંગોની અનુશ્રુતિ આ પ્રકારે જાણવા મળે છે. ૩૨:

ગૌડ દેશના કોશલા ગામના રહેવાસી મુકુંદ બ્રાહ્મણે આર્ય સ્કંદિલસૂરિ પાસે વૃદ્ધાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી હતી. મુકુંદ મુનિએ ભરૂચમાં 'નાલિકેલવસતિ,' (નારિયેળી પાડા) નામના ચૈત્યમાં ખેસી કરેલી આરાધનાથી સરસ્વતી દેવીની પ્રસન્નતા મેળવી વાદ્શક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેથી એમને આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત થતાં એમણે વૃદ્ધવાદિસૂરિ તરીકે નામના મેળવી.

એ સમયે વિક્રમાદિત્ય રાજ રાજ્ય કરી રહ્યો હતો.

એક દિવસે દેવર્ષિ બ્રાહ્મણ અને દેવશ્રીના પુત્ર સિદ્ધસેન નામે વેદપારંગત વિદ્વાન એમની પાસે આવ્યા. એમણે વૃદ્ધવાદી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. જે હારે તે જીતનારનો શિષ્ય અને એવી શરત કબૂલ કરવામાં આવી. સિદ્ધસેનની હાર થવાથી એ એમનો કુમુદયંદ્ર નામે શિષ્ય થયો. એણે જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત થતાં 'સિદ્ધસેનસૂરિ' નામથી ખ્યાતિ મેળવી. કવિત્વ-શક્તિથી વિક્રમાદિત્ય રાજને પ્રસન્ન કરી, 'દિવાકર'નું ઝિરુદ મેળવી રાજસભામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

એકદા સિદ્ધસેનસૂરિએ રાજને પૂછીને ઉજ્જયિનીથી પ્રતિજ્ઞાન તરફ વિહાર કર્યો. તેઓ ભરૂચના સીમાડે પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં ગોવાળિયા એકઠા થઈને એમની પાસે આવ્યા અને ધર્મોપદેશ કરવાની આચાર્યને વિનંતી કરી. એ

ઉપરથી એમણે પ્રાકૃત ભાષામાં રાસ ગાઈને ધર્મોપદેશ કર્યો. પાછળથી એ લોકોએ એ ધર્મોપદેશના સ્થળે સંસ્મરણરૂપે ‘તાત્તારાસક’ નામે ગામ વસાવ્યું અને જોનાએ ત્યાં જિનાલય પણ બંધાવ્યું હતું.

પછીથી સિદ્ધસેનસૂરિ ભરૂચમાં ગયા તે વખતે ત્યાં બ્રહ્મિત્રનો પુત્ર ધનંજય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજાએ ઉત્સવપૂર્વક આચાર્યનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. એ જ અવસરે ભરૂચના ઉપર રાજાના શત્રુઓએ હુમલો કર્યો, પણ સિદ્ધસેનસૂરિએ સર્વપ્રયોગથી સૈનિકો બનાવી આપીને એને બચાવી લીધો. આ ઉપરથી એમનું ‘સિદ્ધસેન’ નામ સાર્થક કરી બતાવ્યું.

આ હેમચંદ્રસૂરિએ ‘અનુસિદ્ધસેન કવચઃ - કવિઓમાં સિદ્ધસેનસૂરિ સર્વોત્તમ કવિ છે’ એમ કહીને એમને અંગૂઠિ આપી છે.

એમણે ન્યાયાવતાર, સન્મતિ પ્રકરણ અને દ્વાત્રિશદ્વાત્રિંશિકા વગેરે ગ્રંથો રચેલા પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૨. મદ્લવાદિસૂરિ

વલ્લી નગરના રહેવાસી મદ્લવાદિસૂરિ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જણવા મળે છે૩૩:

મદ્લવાદી નામના ત્રણ આચાર્યોનો પત્તો મળે છે. નામની એકતાના કારણે ત્રણે આચાર્યોના જીવનપ્રસંગ સેળભેળ થઈ ગયા છે. ‘પ્રભાવકચરિત’માં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે :

વલ્લીનગરમાં દુર્લભદેવી નામની સ્ત્રીને ૧ જિનયશ, ૨ યક્ષ અને ૩ મદ્લ નામે ત્રણ પુત્ર હતા.

આ દુર્લભદેવીના ભાઈ જિનાનંદસૂરિ નામે એક જોનાચાર્ય હતા. જિનાનંદસૂરિએ પોતાના એ ત્રણે ભાણેજોને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા. ત્રણે શિષ્યોને ભણાવી એમણે મોટા વિદ્વાન બનાવ્યા.

ગુરુ પાસે એક અદ્ભુત પુસ્તક હતું. એ પુસ્તકને વાંચવાનો દૈવી નિષેધ હતો, કેમકે એનાથી ઉપદ્રવ થવાની સંભાવના હતી, પરંતુ મદ્લ મુનિ ભારે તેજસ્વી હોવાથી ગુરુને ભય રહેતો કે આ બાળ મુનિ આ પુસ્તક વાંચવા ઉતાવળા બનશે અને અનર્થ સર્ગશે. આથી એમણે પોતાની બહેન સમક્ષ મદ્લ મુનિને એ પુસ્તક નહિ ઉઘાડવા સમજાવ્યા.

એકદા જિનાનંદસૂરિ વલ્લભીથી વિહાર કરી ભર્યના ‘શકુનિકા-વિહાર’ના દર્શનાર્થે ગયા. અહીં નંદ નામના બૌદ્ધાચાર્યે જાળીએ એમને વાદ કરવા આહવાન આપ્યું. નંદના વિતંડાવાદથી આચાર્યનો પરાજય થયો.

અહીં વલ્લભીમાં ગુરુની ગેરહાજરીમાં મહા મુનિને એ પુસ્તક જોવાની ઉત્કંઠા તીવ્ર બની. એમણે પુસ્તક ખોલતાં નીચેનો શ્લોક વાંચ્યો :

વિધિ-નિયમ-મજ્ઞ-વૃત્તિવ્યતિરિક્તવાદનર્યકમવોચત્ ।

જૈનાદન્યચ્છાસનમનૃતં ભવતીતિ વૈધર્મ્યમ્ ॥

—જેન સિવાયનાં બીજાં દર્શન જે કાંઈ કહે તે વિધિ, નિયમ, ભાંગા-પ્રકારો અને વૃત્તિ રહિત હોવાથી અનર્થ કરનારાં છે, માટે એ અસત્ય છે તેમજ અધર્મરૂપ છે.

મલ્લ મુનિ એ શ્લોકનો અર્થ વિચારી રહ્યા હતા ત્યાં જ શ્રુતદેવીએ અદૃશ્ય રીતે એ પુસ્તક એમના હાથમાંથી ખૂંટવી લીધું.

આ પુસ્તક આ રીતે જવાથી મલ્લ મુનિને ભારે શોક થયો. તેઓ આકંઠ કરવા લાગ્યા. એમની માતા દુર્લભદેવી તેમજ સંઘને પણ આ વાતની જાણ થતાં પારાવાર દુઃખ થયું.

પછી તો મલ્લ મુનિએ પોતાની બુલના પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપે ધરણી પહાડીની એક ગુફામાં જઈ તપશ્ચર્યાપૂર્વક સરસ્વતીની આરાધના કરવા માંડી. સંઘે એમની આ પ્રકારની સાધનાથી દુર્બલ થયેલો દેહ જોઈ, પારણાં કરાવી યોગ્ય આહાર વહેરાવ્યો.

દેવી પ્રસન્ન થયાં ત્યારે એમણે પેલા પુસ્તકની માગણી કરી. દેવી ‘એ પુસ્તક નહિ, પણ એ પુસ્તકના એક શ્લોકમાંથી તું સર્વ અર્થ મેળવી શકીશ’ એવું વરદાન આપી અતર્હિત થઈ ગયાં.

મલ્લ મુનિએ દશ હજાર શ્લોકપૂરનો ‘દાદશારનયચક્ર’ નામે અદ્ભુત ગ્રંથ રચ્યો. જિનાનંદસૂરિ વલ્લભી આવ્યા અને સંઘની વિનંતીથી આચાર્યે એમને આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા.

બૌદ્ધાચાર્ય નંદે ગુરુ જિનાનંદસૂરિને વાદમાં હરાવ્યા હતા એ જાણીને મલ્લવાદિસૂરિ ભર્ય આવ્યા. એમણે નંદને વાદ માટે લલકાર્યો. નંદે ઉપેક્ષા બતાવતાં કહ્યું કે ‘આ તો બાળક છે, એ શું મારી સાથે વાદમાં ટકવાનો છે ?’ બ્યારે મલ્લ મુનિએ આગ્રહ કરીને કહ્યું ત્યારે રાજસભામાં બંને વાદીઓનો

શાસ્ત્રાર્થ થયો. જા મહિના સુધી અખંડ રીતે વાદ ચાલ્યા કર્યો. છેવટે બૌદ્ધ વાદી મલ્લ મુનિના પૂર્વપક્ષ વાદ ન રાખી શકવાથી હારી ગયો. નંદને એના પરિવાર સાથે ભરૂચમાંથી ચાલ્યા જવાનો રાગ તરફથી હુકમ મળ્યો. મલ્લસૂરિને 'વાદી' બિરુદથી અત્કૃત કરવામાં આવ્યા.

ભરૂચના સંઘે મલ્લવાદિસૂરિનાં માતા દુર્લભદેવીને ભરૂચ બોલાવી લાવી એમનું અહુમાન કર્યું.

આ હેમચંદ્રસૂરિએ તેથી જ કહ્યું છે કે 'અનુમલ્લવાદિનં તાર્કિકાઃ - તાર્કિકોમાં મલ્લવાદી સર્વોત્તમ છે.'

મલ્લવાદિસૂરિએ જે 'દ્વાદશારનયચક્ર' ગ્રંથ રચ્યો તે ઉપલબ્ધ થયો છે, પરંતુ એમનાં 'પદ્યચરિત' અને 'સન્મતિટીકા' નામના ગ્રંથ હજી સુધી મળી આવ્યા નથી.

મલ્લવાદિસૂરિના સત્તાકાળ વિશે 'પ્રભાવકચરિત'ના 'વિજયસિંહસૂરિચરિત'માં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે :

શ્રીવીરવત્સરાદય શતાષ્ટકે ચતુરશીતિસંયુક્તે ।

જિગ્મે ચ મલ્લવાદી બૌદ્ધાંસ્તદ્વ્યન્તરાંશ્વાપિ ॥૮૩॥

મલ્લવાદિસૂરિએ વીરનિર્વાણ સં. ૮૮૪ (વિ. સં. ૪૧૪, ઈ. સ. ૩૫૭-૫૮)માં બૌદ્ધ અને એમના વ્યંતરોને જીતી લીધા.

જિનયશઃસૂરિએ પ્રમાણુશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ રચ્યો તે અલ્પ રાગની સભામાં કહી સંભળાવ્યો. વળી, એમણે 'વિશ્રાંત-વિઘાધર વ્યાકરણ' ઉપર ન્યાસગ્રંથની રચના કરી. યક્ષાચાર્યે 'યક્ષસંહિતા' નામનો અષ્ટાંગ-નિમિત્તનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, પરંતુ આ ખંનેના ગ્રંથ હજી સુધી મળી આવ્યા નથી.

૧૩. દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ

સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીનગરમાં આગમેને પુસ્તકાશ્ર્ઠ કરનારા દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના જીવન વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

સૌરાષ્ટ્રના ત્રેરાવળ પાટણમાં રાગના સેવક કામર્ધિ નામના ક્ષત્રિય અને એમની પત્ની કલાવતીના પુત્રપણે દેવર્ધિનો જન્મ થયો હતો.

દેવર્ષિ બણીગણી યૌવનાવસ્થામાં આવ્યા ત્યારે એને બે કન્યાઓ પર-
ણાવવામાં આવી હતી. એને શિકારનો શોખ હોવાથી ઘણી વખત એ સાથી મિત્રોની
સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા જતા.

દેવર્ષિ પૂર્વભવમાં હરિણગમેષી નામે દેવ હતા, જેણે બ્રાહ્મણી દેવાનંદાના
ગર્ભને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલાના ઉદરમાં મૂક્યો હતો. એ દેવે સૌધર્મેદ્રને પોતાના
અંતિમ સમયે જણાવ્યું હતું કે 'મારા સ્થાને જે નવો હરિણગમેષી દેવ આવે
તે હું જ્યાં જન્મ લઉં ત્યાં મને પ્રતિભોધ કરે એવી વ્યવસ્થા કરી આપો.' ઇંદ્રે
કહ્યું : 'ખુશીથી, એવી વ્યવસ્થા થશે, પરંતુ તમારા દેવભવનની ભીંત ઉપર તમે
એ નોંધ કરજો, જે વાંચીને એ દેવ તમને પ્રતિભોધ કરવા આવે.' નવો દેવ
આવ્યો, તેણે ભીંત ઉપર લખાયેલો આ શ્લોક વાંચ્યો :

સ્વમિત્તિલિખિતં પત્રં મિત્ર ! ત્વં સપ્તલીકુરુ ।

હરિણગમેષી વક્તિ સંસારં વિષમં ત્યજ ॥

હે મિત્ર ! પોતાની ભીંત ઉપર લખેલા પત્રને તું સફળ કર, એમ
હરિણગમેષી કહે છે અને કહે છે કે આ વિષમ સંસાર છોડી દે.

આ લેખ મુજબ નવા હરિણગમેષીએ એક-બે પ્રયત્ન કર્યા છતાં દેવર્ષિ
કશું સમજ્યા નહિ. છેવટે એણે ત્રીજો ઉપાય યોજ્યો.

દેવર્ષિ આ જ જંગલમાં શિકાર કરવા ગયા હતા. ત્યાં એણે પોતાની
સંમુખ સિંહ, પાછળ ખાઈ, અને બાજુએ દાંતવાળા બે સૂર, નીચે ધરતીકંપ
અને ઉપરથી પથ્થરના વરસાદનું ભયંકર દૃશ્ય જોયું. આ જોઈ એનાથી ચીસ
પડાઈ ગઈ : 'મને બચાવો, બચાવો.' દેવે એને ઉપાડીને લોહિત્યસૂરિ પાસે
મૂકી દીધો. આચાર્યે એને દીક્ષા આપી. એ બણીગણીને વિદાન થયા. ઉપકેશ-
ગચ્છીય દેવગુપ્તસૂરિ પાસેથી એક પૂર્વ અર્થ સહિત અને બીજું પૂર્વ મૂળ
બણીને 'ક્ષમાશ્રમણ'ની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી.

એમણે શંત્રુજય ઉપર જઈ કપદી, ગોમુખ યક્ષો અને ચક્રેશ્વરી દેવીની
સાધના કરી, આગમોને પુસ્તકાઈ કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. દેવર્ષિગણિ
ક્ષમાશ્રમણે વીર નિ. સં. ૯૮૦ (વિ. સં. ૫૨૦-ઈ. સ. ૪૫૪)માં બધા સિદ્ધાંત-
ગ્રંથ પુસ્તકાઈ કર્યા. એમણે "નંદિસૂત્ર"નામે સિદ્ધાંત-ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. ૩૪.

દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલ્લભીપુરમાં જૈન સિદ્ધાંતગ્રંથોને પુસ્તકાઈ કર્યા,
એ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

મથુરાની 'સ્કાંદિલી વાચના' અને વલભીપુરની 'નાગાર્જુની વાચના' થયા પછી લગભગ સો-દોઢસોથી ચે વધુ વર્ષ વ્યતીત થયા પછી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં વત્તભીનગરમાં વીર નિર્વાણ સંવત ૯૮૦ (વિ. સં. ૫૧૦, ઈ. સ. ૪૫૪)માં ફરીથી શ્રમણસંઘ એકત્રિત થયો અને માથુરી તેમજ વાલભી વાચનાઓના સમયે લખાએલા સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રંથ, પ્રકરણ વગેરે મોજૂદ હતાં તે અધાં લખીને સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો.

આ કાર્ય-સંઘટન સમયે માથુરી પરંપરાના અગ્રણી યુગપ્રધાન દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ હતા અને વાલભી પરંપરાના પ્રમુખ કાલકાચાર્ય અને ઉપપ્રમુખ વાદિ-વેતાલ શાંતિસૂરિ હતા. એ વિશે નીચેની ગાથાથી સૂચન મળે છે :

વાલભ્મસંઘકજ્જે ઉજ્જમિભં જુગપહાણતુલ્લેહિં ।

ગંધર્વવાદિવેયાલસંતિસૂરી લહીર્ણિં ॥

-વાલભી સંઘના કાર્યમાં યુગપ્રધાન તુલ્ય ગંધર્વવાદિ-વેતાલ શાંતિસૂરિએ લેખનકાર્યમાં ઉદ્ભવ કર્યો.

એમ જણાય છે કે જાને વાચનાનુયાયી સંઘોમાં અવશ્ય સંઘર્ષ ઊભો થયો હશે તેથી અનેક પ્રકારની કાપકૂપ પછી જ જાને સંઘોમાં મેળ થયા પછી જાને વાચનાઓના સિદ્ધાંતોનો પરસ્પર સમ-વચ કરવામાં આવ્યો. જાની શક્યું ત્યાં-સુધી ભેદભાવ મટાડી દઈ એને એકરૂપ કરી દેવામાં આવ્યો અને જે મહત્વ-પૂર્ણ ભેદ હતો તેને પાઠાંતરરૂપે ટીકા, ચૂર્ણિઓમાં સંગૃહીત કરવામાં આવ્યો. જે કેટલાક પ્રકીર્ણ ગ્રંથ કેવળ એક જ વાચનામાં હતા તે તેવા ને તેવા જ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા.

આ પ્રકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણે આ. સ્કાંદિલીની માથુરી વાચના અનુસાર અધા સિદ્ધાંત લખવામાં આવ્યા. જ્યાં જ્યાં નાગાર્જુની વાચનાનો મતભેદ તેમજ પાઠભેદ હતા તે ટીકાઓમાં લખી લેવામાં આવ્યો, પરંતુ જે પાઠાંતરોને નાગાર્જુનાનુયાયી કોઈ પણ રીતે છોડી દેવાને તૈયાર નહોતા તેઓને મૂલ સૂત્રમાં 'વાચનંતરે પુન' શબ્દોની સાથે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

આ રીતે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલભીમાં આગમોને પુસ્તકારૂઢ કર્યા, એને 'આગમવાચના' કહી શકાય નહિ. ૩૫

૧૪-૧૫. રાશિલસૂરિ અને જીવદેવસૂરિ

અનાસકાંડા જિલ્લામાં ડીસા પાસે આવેલા વાયડગ્રામમાં વાયડગ્રામીય શેઠ ધર્મદેવ અને એનાં પત્ની શીલવતી નામે રહેતાં હતાં. એમને મહીધર અને મહીપાલ નામે બે પુત્ર હતા. નાનો પુત્ર મહીપાલ ઘણુંખરું પરદેશમાં કાર્ય કરતો હતો.

વાયડગ્રામના આચાર્ય જિનદત્તસૂરિ વાયડ અને એની નજીકના પ્રદેશમાં વિચરતા હતા. એમના ઉપદેશ સાંભળી સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય થતાં મહીધરે દીક્ષા લીધી. ભણીગણીને ગીતાર્થ થતાં ગુરુએ એમને આચાર્યપદવી આપી, પોતાની શાખાને અનુસારે એમનું 'રાશિલસૂરિ' નામ પાડી એમને પોતાની પાટે બેસાડ્યા ને જિનદત્તસૂરિ કાળધર્મ પામી ગયા.

મહીપાલ રાજગૃહ નગરમાં વિચરતાં દિગંબરાચાર્ય શ્રુતકીર્તિના પરિચયમાં આવ્યો. એણે એમની પાસે દીક્ષા લીધી ને એ 'સુવર્ણકીર્તિ' નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. શ્રુતકીર્તિ આચાર્યે એમની યોગ્યતા જોઈ એમને 'અપ્રતિયક્ષવિદ્યા' અને 'પરકાયપ્રવેશવિદ્યા' એ નામની બે વિદ્યાઓનો આશ્રય આપી પોતાના પદ્ધતિ અનાવ્યા.

મહીપાલની માતાએ રાજગૃહ તરફના વેપારીઓ પાસેથી મહીપાલની દીક્ષા-શિક્ષાના સમાચાર સાંભળી એમને મળવા એ રાજગૃહ તરફ ગઈ. શીલવતીએ પોતાના બે દીકરાઓમાં એક શ્વેતાંબર એને બીજો દિગંબર એમ બે મત જોઈ બંનેને એક માર્ગના અનુયાયી કરવાની દૃષ્ટિએ સુવર્ણકીર્તિને કહ્યું: 'જિનેશ્વરનો તો એક જ માર્ગ-સિદ્ધાંત હોય, એમાં વળી ભેદ કેવા ? આથી તમે બંને ભાઈ એકઠા થઈને સાચા માર્ગનો નિર્ણય કરો, જેથી હું પણ એ માર્ગને અનુસરું.' માતાનાં લાગણીભર્યાં વચનોથી સુવર્ણકીર્તિ વાયડ તરફ આવ્યા. માતાએ બંને મુનિઓનો આચાર્યમાર્ગ તેમજ ત્યાગ જોઈ બંને આચાર્યોને જુદી જુદી રીતે પોતાને ત્યાં ગાયરી લેવા બોલાવ્યા. શ્વેતાંબર માર્ગનું વિશુદ્ધતર વાસ્તવિકપણું માતાએ સમ્રાણુ બતાવતાં સુવર્ણકીર્તિને શ્વેતાંબરમાર્ગ ગ્રહણ કરવાનો અનુરોધ કર્યો. રાશિલસૂરિએ પણ એમને ખૂબ સમજાવ્યા ત્યારે દિગંબર સુવર્ણકીર્તિએ વસ્ત્રનો સ્વીકાર કરી શ્વેતાંબર માર્ગ અપનાવ્યો. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત થોડા સમયમાં જ ભણીગણી ગીતાર્થ થતાં રાશિલસૂરિએ પોતાના ભાઈ સુવર્ણકીર્તિને આચાર્યપદવી આપી 'જીવદેવસૂરિ' નામે પોતાના પદ્ધતિ અનાવ્યા.

કાઈ યોગીએ જીવદેવસૂરિના શિષ્યની વાચા બંધ કરી દીધી હતી અને એક વાર એમના સમુદાયની સાધ્વી ઉપર યોગચૂર્ણ નાખી પરવશ કરી હતી, પરંતુ આચાર્ય પોતાની અપૂર્વશક્તિથી બંને પ્રસંગોમાં યોગીનો પરાજય કરી એને યોગ્ય શિક્ષા કરી હતી.

આ આચાર્યના સમયમાં ઉજ્જનમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એણે સંવત્સર ચલાવવા માટે પૃથ્વીનું ઝણુ ચૂકવવા દેશદેશ પોતાના મંત્રીઓને મોકલ્યા હતા. તેઓમાંનો લીંબા નામનો પ્રધાન વાયડ આવ્યો. એણે અહીંના મહાવીરમંદિરને જીર્ણોત્તર એનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને એના ધ્વજ-દંડની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૭ માં જીવદેવસૂરિના હાથે કરાવી.

વાયડમાં સ્વલ્પ શેડ ન્યારથી જૈનધર્મી બન્યા ત્યારથી જ વાયડના બ્રાહ્મણ એમના ઉપર અને જીવદેવસૂરિ ઉપર દ્વેષભાવ રાખવા લાગ્યા હતા. પરિણામે એક વાર એક મૃતપ્રાય ગાય જીવદેવસૂરિ-અધીનસ્થ મહાવીરચૈત્યમાં વાળી દીધી. સવારે ન્યારે સાધુઓએ જોયું તો મંદિરના મંડપમાં જ ગાય મરેલી હાલતમાં પડી હતી, એટલે જીવદેવસૂરિએ એકાંત સ્થાનમાં બેસીને પોતે સિદ્ધ કરેલી પરકાયપ્રવેશિની વિદ્યાથી પોતાના પ્રાણ બહાર કાઢી ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરાવ્યા, આથી ગાય ત્યાંથી બહારને બ્રહ્માના મંદિરમાં ગલગૃહમાં જઈને પૈસી ગર્ભ ને નિશ્ચેતન થઈ ઢળી પડી. પૂજારીએ આ ચમત્કાર-ભરી ઘટનાની વાત બ્રાહ્મણોને કહી. ઉત્પાત જેવી ઘટનાથી બ્રાહ્મણો વિચારમાં પડી ગયા. એમને જણાયું કે ગર્ભ દાસે ફેટલાક યુવકોએ જોનોને છેડ્યા એનું આ પરિણામ છે. વિચારશીલ બ્રાહ્મણો જીવદેવસૂરિ પાસે આથી આજીજી કરતા કહેવા લાગ્યા : 'ગુરુદેવ ! આ ગાય જીવતી બહાર બહાર જાય એવો ઉપાય કરો.' પરંતુ આચાર્યશ્રીએ એમની વિનંતી ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. એમણે પાસે બેઠેલા સ્વલ્પ શેડને વીનન્યા કે 'આચાર્યશ્રીને કહીને અમને આ સંકટમાંથી બચાવી દો.'

સ્વલ્પ શેડ તો આ બધું જાણતા હતા એટલે બ્રાહ્મણોને કપડો આપી કહ્યું કે 'તમારે આ સંકટમાંથી તમારો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો જોનો સાથે સુનેહનામું થઈ શકે તેવી આ શરતે કબૂલ કરવી પડશે. જુઓ, જોનો વાયડમાં ગમે તે ધાર્મિક ઉત્સવો બજાવે એમાં કાંઈએ કાંઈ પ્રકારનું વિદ્વન બિલુ ન કરવું. વાયડમાં જે કંઈ ધાર્મિક કાર્યવ્યવસ્થા થાય તેમાં મહાવીરના સાધુઓનો ભાગ પહેલો રહેશે. જીવદેવસૂરિની ગાદીએ જે આચાર્ય બેસે તેમને સુવર્ણ યજ્ઞોપવીત પર્હરાવીને બ્રહ્માના મંદિરમાં પટ્ટાભિષેક કરવો.'

બ્રાહ્મણોએ ઉપર્યુક્ત શરતો કબૂલ કરી ત્યારે જીવદેવસૂરિએ એકાંત સ્થાનમાં ગંધ પોતાના પ્રાણુ ખેંચી ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરાવ્યા. ગાય બિડીને બહાર ગંધ કે તરત આચાર્ય પોતાના પ્રાણુ સંકેલી લીધા.

આ પ્રસંગ પછી જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે કદી કલેશ થયો નહિ.

જીવદેવસૂરિએ મરણ નિકટ જાણી ગચ્છની વ્યવસ્થા કરી, અનશનપૂર્વક સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કર્યું.

આચાર્યના સ્વર્ગવાસ સમયે જ પેલા યોગીને આચાર્ય મહાત્મકર્મો હતા તે વાયડમાં આવ્યો અને મૃતક જીવદેવસૂરિનું મોં જોવા એણે વિનંતી કરી, કેમકે જીવદેવનું કપાલ એક ખડનું હોવાથી એને એ લેવું હતું, પરંતુ આચાર્ય અગાઉ આપેલી સલાહ મુજબ એ કપાલ ગણાવઢેદકે ફેડી નાખ્યું હતું તેથી એ યોગીનો ધરોહો બર ન આવ્યો. એણે નિરાશ વદને જણાવ્યું: 'વિક્રમાદિત્ય અને આ આચાર્યને એક-ખડ કપાલ હતું, જે એક ભાગ્યશાલી માનવીનું લક્ષણ ગણાય છે.' એ પછી યોગીએ આચાર્યના અગ્નિસંસ્કારવિધિમાં ભાગ લીધો. ૩૬

૫. શ્રી કલ્યાણવિજયજી જીવદેવસૂરિના સમય વિશે 'પ્રમંધપર્યાલોચન' (પૃ. ૩૪)માં નોંધ કરે છે: 'વિક્રમાદિત્યના મંત્રી લીંબાએ વાયડમાં ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાનો અને વિક્રમ સંવત ૭ માં જીવદેવસૂરિએ એની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો પ્રમંધમાં ઉલ્લેખ છે અને આ ઉપરથી જીવદેવસૂરિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન હતા એમ માનવાને કારણ મળે છે, પણ વાસ્તવમાં એ આચાર્ય એટલા બધા પ્રાચીન નહોતા એમ પ્રમંધની કેટલીક વાતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. પહેલી વાત તો એ જ છે કે જીવદેવ પ્રથમ શ્રુતકીર્તિના શિષ્ય સુવર્ણકીર્તિ નામે દિગંબર મુનિ હતા એમ પ્રમંધકારે જણાવ્યું છે, શ્રુતકીર્તિ ક્યારે થયા એ આપણે જાણતા નથી, છતાં બંને સંપ્રદાયોના લેખ ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે વિક્રમની બીજી શતાબ્દીમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરની પરંપરાઓ જુદી પડી હતી. ૩૭ આ સ્થિતિમાં જીવદેવને પ્રથમાવસ્થામાં દિગંબર માનીને એમને વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન માનવા યુક્તિસંગત નથી.'

છેવટે તેઓ નિર્ણય કરતાં જણાવે છે કે 'પ્રસ્તુત પ્રમંધના ચરિતનાયક જીવદેવસૂરિ પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્યના સમયના નહિ, પણ એ સમયથી લગભગ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછીના પુરુષ હતા. લલ્લ શેઠ દ્વારા જે બ્રાહ્મણોએ જૈનોની સાથે શરતો કરેલી તે બ્રાહ્મણો કાલાંતરે સત્તાહીન અને જગીરહીન ધર્મજ્ઞતાં જૈનોના આશ્રિત ભોજકો થયા હતા એમ હું માનું છું.' ૩૮

૧૫. લાટાચાર્ય

લાટ દેશના આચાર્ય કે લાટાચાર્ય નામથી પ્રસિદ્ધ આચાર્ય વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

જેન મુનિઓ પોતાને રહેવા માટે મકાન આપનાર ગૃહસ્થને 'શય્યાતર' કહે છે. શય્યાતરના ઘરનાં આહાર-પાણી તેઓ લેતા નથી. એક જ ગુરુના શિષ્યો જગ્યાની સંકડાશને લીધે જુદા જુદા ગૃહસ્થોનાં મકાનોમાં રહે ત્યારે શય્યાતર કોને માનવો, એનો ખુલાસો એવો મળે છે કે અમુક સંયોગોમાં દરેક મકાનના માલિક શય્યાતર મનાય અને અમુક સંયોગોમાં મૂળ ઉપાશ્રયનો માલિક જ શય્યાતર મનાય. આ બાબતમાં લાટાચાર્યનો મત એવો છે કે જે મકાનમાં સકલ ગચ્છના છત્રણ આચાર્ય રહેતા હોય તેનો માલિક શય્યાતર મનાય, બીજાં મકાનોના માલિકોને શય્યાતર માનવા નહિ. ૩૯

પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહિરે પોતાની ગ્રંથરચનામાં સિદ્ધાચાર્ય, યવનાચાર્ય, આર્યભટ્ટ, પ્રહુમ્ન, વિજયનંદિ નામોની સાથેસાથ લાટાચાર્યને પણ આધારભૂત પ્રમાણ માન્યા છે.

૧૬. અશ્વમેધભોધતીર્થ

અશ્વમેધભોધતીર્થ ભરૂચ નગરમાં હતું, એ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

ભુગુપુર(ભરૂચ)માં જિતશત્રુ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. એમાં છેલ્લા દિવસે હોમવા માટે એક જાતિમાન ઘોડાને લાવવામાં આવ્યો. રેવા નદીનાં દર્શનથી એ ઘોડાને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું.

વીસમા તીર્થ કર મુનિ સુવ્રતસ્વામી પૂર્વભવના મિત્ર એ અશ્વને પ્રતિભોધ કરવા પ્રતિષ્ઠાનપુર(પૈકલ)થી ૧૨૦ ગાઉનો ઉગ્ર વિહાર કરી ભરૂચમાં આવ્યા.

જિતશત્રુ રાજા એ અશ્વની સાથે ભગવંતને વંદન કરવા આવ્યો. રાજવીએ યજ્ઞનું ફળ પૂછ્યું. ભગવંતે પ્રાણીના વધથી નરકનું ફળ બતાવ્યું. એ સમયે પેલા અશ્વને આંખમાં આંસુ આવ્યાં. રાજાએ કારણ પૂછતાં ભગવંતે એનો પૂર્વભવ કહેવા માંડ્યો :

ચંપાનગરીમાં સુરસિદ્ધ નામે રાજા હતો તેને મતિસાર નામે પરમ મિત્ર હતો. સુરસિદ્ધ દીક્ષા લીધી. એ કાળેધર્મ પામી દેવ થયો. ત્યાંથી વ્યવી તીર્થ કર-રૂપે મારો અવતાર થયો.

મતિસાર ગ્રીમ ભવમાં સાગરદત્ત નામે સાર્થવાહ થયો. એ મિથ્યાદષ્ટિ હોવા છતાં વિનીત હતો. એણે એક શિવાલય બંધાવ્યું હતું. એક વેળા જિનધર્મ નામના શ્રાવક મિત્ર સાથે એ એક જૈનાચાર્ય પાસે ગયો. એમણે જિનાલય બંધાવવાથી થતા પુણ્ય વિશે ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપદેશથી એણે સુવર્ણમય જિનપ્રતિમા બનાવી અને એ ત્રણે કાળ એની પૂજા કરતો હતો.

ઉત્તરાયણના દિવસે લિંગપૂરણ પર્વ ઊજવાતું. એ દિવસે સાગરદત્ત એના શિવાલયમાં ગયો. ત્યાં જટિલ તાપસોએ ઘીની લિંગપ્રતિમા બનાવી. ઘીના કારણે અનેક કીડીઓ ત્યાં આવી. જટિલ તાપસોએ એને નિર્દય રીતે કચડી નાખી. આ જોઈ સાગરદત્તે એમના ધર્મની નિંદા કરી. જટિલેએ એનો ભારે તિરસ્કાર કર્યો. એ દિવસથી એ સાર્થવાહ કૃપણ બની ધર્મવિમુખ થયો, આથી એણે તિર્યચનું આયુષ્ય બંધ્યું ને એનો ગ્રીમ ભવમાં અશ્વરૂપે અવતાર થયો. એને ઉપદેશ આપવા હું અહીં આવ્યો છું.

છ મહિના પછી એ અશ્વ ચરણ પામી દેવ થયો. અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વભવ જોઈ એણે ભૃગુપુરમાં રત્નમય જિનાલય બંધાવ્યું. એમાં મૂળનાયક તરીકે મુનિ સુવતસ્વામી અને અશ્વની પ્રતિમા સ્થાપન કરી તેથી આ તીર્થનું નામ 'અશ્વાવખોધતીર્થ' પડ્યું. ૪૦

૧૭. શકુનિકાવિહાર

ભરૂચમાં આવેલું અશ્વાવખોધતીર્થ 'શકુનિકાવિહાર' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું એ વિશેની અનુશ્રુતિ આ પ્રકારે જાણવા મળે છે :

સિંહલદ્વીપના સિંહપુર નામે નગરમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા અને ચંદ્રલેખા નામે રાણીને સાત પુત્રો ઉપર સુદર્શના નામે પુત્રી જન્મી. એ વિદ્યા અને કલાઓ ભણી યુવાવસ્થામાં આવી.

એકદા ધનેશ્વર નામનો સાર્થવાહ ભરૂચથી કેટલાંક વહાણોમાં કરિયાણાં ભરીને સિંહલદ્વીપ ઊતર્યો અને રાજા પાસે આવ્યો. રાજકન્યા સુદર્શના રાજા પાસે બેઠી હતી. સૂઠ, મરી વગેરેના નમૂના બતાવતાં ધનેશ્વરને છીંક આવી ત્યાં એ “નમો અરિહંતાણ” પદ બોલ્યો. આ પદ સાંભળી સુદર્શનાને મૂર્છા આવી ગઈ.

રાજા તો વાણિયા ઉપર રોષે ભરાયો. સુદર્શનાને ચેતના આવતાં એણે જાતિસ્મરણજ્ઞાનથી ‘ધનેશ્વર તો મારો ધર્મબંધુ છે’ એમ કહી એને છોડાવ્યો. રાજાએ કારણ પૂછતાં સુદર્શના પોતાનો પૂર્વભવ કહેવા લાગી :

“હું પૂર્વભવમાં ભણ્યમાં નર્મદાના કાંઠે રહેતા એક વડલા ઉપર સમડી-રૂપે રહેતી હતી. વર્ષાકાળમાં સાત દિવસ સુધી એકધારી વર્ષા થઈ. આઠમા દિવસે ભૂખથી જીડતી જીડતી એક શિકારીના ઘરના આંગણેથી માંસનો ટુકડો લઈ હું જીડી. શિકારી ખાણુ લઈ મારી પાછળ પડ્યો. એણે મને ખાણુથી વીંધી નાખી. કરુણુ રુદન કરતી, આકુળવ્યાકુળ થતી એવી મારા ઉપર એક જૈન સાધુએ પાણી સીંચ્યું. મરતાં મરતાં મને એમણે નવકારમંત્ર સંભળાવ્યો. મરીને હું તમારી પુત્રી સુદર્શનારૂપે અવતરી. ધનેશ્વરે ‘નમો અરિહંતાણું’ પદ જોલતાં એ નવકારના સ્મરણથી મને જાતિસ્મરણ-જ્ઞાન થયું.”

પછી એ સુદર્શના માતા-પિતાની અનુજ્ઞા લઈ પોતાનાં અનેક વહાણોમાં કિંમતી દ્રવ્યો અને ખાનપાનની વિવિધ સામગ્રી ભરી દાસ, દાસી, નોકરોના પરિવાર સહિત ધનેશ્વર સાર્થવાહની સાથે ભણ્ય ખંદરે જતરી.

ધનેશ્વરે ત્યાંના રાજાને રાજકન્યા સુદર્શનાના આગમનનો સંદેશો મોકલ્યો. રાજા પોતાના પરિવાર સાથે એ રાજકન્યાનું સ્વાગત કરવા બેઠણાં સાથે સામે આવ્યો. રાજાએ એનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો.

સુદર્શનાએ અશ્વાવખોધનીચનાં દર્શન, વંદન, પૂજન કર્યાં, તીર્થમાં ઉપવાસ કર્યો.

રાજાએ આવી ધાર્મિક કૃત્તિની રાજકન્યા માટે ઘણી બધી અનુકૂળતાઓ કરી આપી.

એક દિવસે સુદર્શના ભણ્યમાં આવેલા (ભાનુ અને ભૂપણુ નામના) શ્રુતધરો પાસે જઈ વંદન કરી, વિનીત ભાવે પૂછવા લાગી : ‘ભગવન્ ! કયા કર્મના કારણે હું પૂર્વભવમાં સમડી હતી ?’ આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે ‘વૈતાલ્ય પર્વતમાં આવેલી સુરમ્યા નગરીમાં શંખ રાજાની તું વિજયા નામે પુત્રી હતી. માહિષ ગામ જતાં તે નદીકિનારે કુક્કુટ સર્પ જોયો. રોષવશ તે એને મારી નાખ્યો. પછી નદીકાંઠે રહેલા એક જિનાલયમાં તે ભગવંતની પ્રતિમાને ભક્તિથી વંદન કર્યું. ત્રૈત્યથી અહાર નીકળતાં વિહારથી થાકી ગયેલાં એક સાધ્વીની તે સેવા-શુશ્રૂષા કરી.

‘એ કુક્કુટ સર્પ મરીને શિકારી થયો અને તું બીજા ભવમાં સમડી થઈ. પૂર્વભવના ઘેરથી એણે તને ખાણુથી વીંધી નાખી. હવે તું જિનોપદિષ્ટ દાન વગેરે ધર્મકાર્યો કર.’

આ સાંભળી-સુદર્શનાએ પોતાનું બધું ધન સાત ક્ષેત્રોમાં વાપરવા માંડ્યું. અશ્વાવબોધતીર્થનો એણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો, એમાં ચોવીસ દેવકુલિકાઓ સ્થાપિત કરી, તથા પૌષધશાળા, દાનશાળા અને અધ્યયનશાળા વગેરે બંધાવ્યાં.

આથી એ ઉદ્ધાર પામેલું અશ્વાવબોધતીર્થ એના પૂર્વભવના નામથી 'શકુનિકાવિહાર' 'સંકલિપાવિહાર' 'સમડી-વિહાર' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. ૪૧

આર્થ અપુટાચાર્યના સમયમાં કે એ અગાઉ બૌદ્ધોએ અશ્વાવબોધતીર્થ ઉપર કબજો કરી લીધો હતો તેથી આર્થ અપુટાચાર્યે બૌદ્ધોનો વાદમાં પરાજય કરી 'બિલાડા પાસેથી દૂધ છોડાવવામાં આવે તેમ' એ તીર્થ છોડાવી જૈન સંધને અધીન કરાવ્યું હતું. ૪૨

૧૮. ભલ્લીગૃહ

ભુગુકચ્છથી દક્ષિણપથ જવાના માર્ગમાં 'ભલ્લીગૃહ' નામથી ઓળખાતા ભાગવત સંપ્રદાયના એક મંદિર વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

એક જૈન સાધુ સાર્થની સાથે ભુગુકચ્છથી દક્ષિણપથ જતો હતો તેને કાંઈ ભાગવતે પૂછ્યું : 'ભલ્લીગૃહ શું છે ?' સાધુએ એ વિશે વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું : 'દ્વીપાયન નામે જે પરિવ્રાજક સાંબ આદિ સુરામત યાદવકુમારોને હાથે મરણ પામી દેવ થયા હતા તેમણે દારિકાનું દહન કર્યા પછી બલરામ અને કૃષ્ણ સુરાષ્ટ્ર દેશ છોડીને પાંડવો પાસે દક્ષિણ મથુરા તરફ જતા હતા. દારકાથી પૂર્વ તરફ નીકળી તેઓ હસ્તિકદ્વપ (હાથમ) નગરમાં આવ્યા, ત્યાંના રાજા અચ્છદત્તને હરાવી દક્ષિણ તરફ જતાં તેઓ કોસુંબાણ્ય નામે અરણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણને તરસ લાગતાં બલદેવ પાણી લેવા ગયા. એ સમયે કૃષ્ણના જ મોટા ભાઈ જરાકુમાર, એમને હાથે કૃષ્ણનું મરણ થશે એવી ભવિષ્યવાણી નેમિનાથે લાખી હોવાને કારણે દારકાનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં જઈ રહ્યા હતાં તે, શિકારી-રૂપે આવ્યા અને ઢીંચણ ઉપર એક પગ રાખીને સૂતેલા વાસુદેવને મૃગ ધારી, એમના પગ ઉપર મર્મસ્થાને બાણ મારી એમના મૃત્યુનું કારણ બન્યા. ૪૩

'ભલ્લી' એટલે બાણથી વીંધાયેલા પગવાળી કૃષ્ણ વાસુદેવની મૂર્તિ જે મંદિરમાં છે તે 'ભલ્લીગૃહ' નામે ઓળખાયું છે.

આ વૃત્તાંત સાંભળીને ભાગવત દ્વેષપૂર્વક વિચારવા લાગ્યો કે 'જો એમ નહિ હોય તો આ શ્રમણનો હું ક્ષાત્ કરીશ.' પછી એ ગયો અને એણે વાસુદેવનો પગ બાણથી વીંધાયેલો જોયો, એટલે પાંચા અક્ષીને સાધુને બંધાવ્યા અને કહ્યું : 'મેં આ પ્રમાણે ચિંતવ્યું હતું માટે ક્ષમા કરો.' ૪૪

૧૯. ભૂતતડાગ

ભરુકચ્છથી ૧૨ યોજન દૂર અંધાયેલા ‘ભૂતતડાગ’ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

ભરુકચ્છના એક વાણિયાએ ઉજ્જૈનીના કુત્રિકાપણમાંથી જઈ ભૂતની માગણી કરી. એનું એણે દશ હજાર મૂલ્ય જણાવ્યું. વાણિયાએ એ રકમ ચૂકવી આપી. વેપારીએ શરત મૂકી કે ‘ભૂતને સતત કામ આપવું પડશે, નહિતર એ ખરીદનારને મારી નાખશે.’ એ શરત મંજૂર રાખી વાણિયાએ ભૂત ખરીદ્યો. પછી તો વાણિયા જે જે કામ બતાવતો તે બધાં ભૂત ક્ષણવારમાં પૂરાં કરી દેતો. એણે ભૂત પાસે એક સ્તંભ-થાંભડો તૈયાર કરાવ્યો. વાણિયાએ બીજા કામના અભાવમાં એ સ્તંભ ઉપર ચડવા-ઉતરવાનું કામ સોંપ્યું. પછી તો ભૂતે થાકીને પોતાની હાર કબૂલ કરી. આ પરાજયના ચિહ્નરૂપે ભૂતે વાણિયા આગળ એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે “ઘોડા ઉપર સવારી કરીને ચાલતાં જ્યાં તું પાછું વાળીને જોઈશ ત્યાં હું એક તળાવ બાંધી આપીશ.”

વાણિયાએ ૧૨ યોજન દૂર જઈ પાછું વાળીને જોયું અને ભૂતે એ સ્થળે એ તળાવ બાંધ્યું, જે “ભૂતતડાગ” નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.^{૪૬} આ તળાવ ભર્યની ઉત્તરમાં હતું.

૨૦. કુત્રિકાપણ

ભર્યમાં કુત્રિકાપણ હતું એ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :
કુત્રિકાપણ : કુત્રિક-ત્રણ ભુવન અને આપણ-દુકાન : અર્થાત્ ત્રણ ભુવનની ચેતન-અચેતન સર્વ વસ્તુઓ જ્યાં મળી શકે તેવી દુકાન.

અવંતિજનપદ ઉપર રાજ્ય કરતા રાજા ચંડપ્રદોતના સમયે ઉજ્જૈનીમાં ૯ કુત્રિકાપણ હતાં. ભર્યના એક વણિકે ઉજ્જૈનીના એક કુત્રિકાપણમાંથી દસ હજારની કિંમતે ભૂત ખરીદ્યો હતો, જેણે ભર્યમાં ભૂતતડાગ બાંધ્યું હતું.^{૪૭} ભર્યમાં પણ એક કુત્રિકાપણ હતું.^{૪૮}

૨૧. મારિચિક મદલ અને ફલહી મદલ

સોપારકના મારિચિક મદલ અને ભર્યના ફલહી મદલ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે :

‘આવશ્યક-ચૂણિ’માં જણાવ્યું છે કે સોપારકનો સિંહગિરિ રાજા મલ્લોની સાઠમારી કરાવતો હતો અને જેનો વિજય થાય તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતો હતો. પ્રતિવર્ષની સાઠમારીમાં ઉલ્લૈનીનો અટ્ટણ મલ્લ વિજયચિહ્ન તરીકે પતાકા લઈ જતો હતો, આથી સિંહગિરિ રાજાએ એક માછીનું ખજા પારખી એને મલ્લવિદ્યા શીખવા, પ્રેરણા કરી મલ્લ બનાવ્યો. ખીજે વર્ષે આ માત્સ્યિક મલ્લે અટ્ટણને હરાવી દીધો.

પરાજયથી માનભંગ થયેલો અટ્ટણ સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ મલ્લ હોવાના સમ-ચારથી સોપારકથી સીધો સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઈ રહ્યો હતો, ત્યાં ભરુકચમાં એક ખેડૂતને એક હાથે હળ ખેડતો અને ખીજે હાથે ફલહી-કપાસ ચૂંટતો જોયો.^{૪૯} અટ્ટણ સૌરાષ્ટ્ર ન જતાં આ ખેડૂતને લાલચ આપી ઉલ્લૈની લઈ ગયો અને એણે એને મલ્લવિદ્યા શીખવી. એ ફલહી મલ્લ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. એ બંને સાઠમારી પ્રસંગે સોપારા આવ્યા. માત્સ્યિક મલ્લ સાથે ફલહી મલ્લનું યુદ્ધ થયું. ત્રીજે દિવસે માત્સ્યિક મલ્લ હાર્યો અને છેવટે મરણ પામ્યો.^{૫૦}

૨૨. યંત્રપ્રતિમા

‘બૃહત્કલ્પ-ભાષ્ય’માં યંત્રપ્રતિમા વિશે આ પ્રકારે માહિતી મળે છે : ૫૧
આ. પાદલિપ્તસૂરિએ રાજાની બહેનના સમાન આકારની યાંત્રિક પ્રતિમા બનાવી હતી. એ પ્રતિમા હાલતી-ચાલતી, ઉન્મેષ-નિમેષ કરતી, હાથમાં પંખો લઈને આચાર્યની સંમુખ બેસી રહેલી બતાવી હતી. બ્રાહ્મણોએ રાજાને ભ્રમમાં નાખી પાદલિપ્તસૂરિના ચારિત્ર્યમાં શંકા ઉપજાવી, તેથી આચાર્યે એ પ્રતિમાનાં યંત્ર વિખેરી નાખ્યાં.

યવન દેશમાં આવાં સ્ત્રી-સ્વરૂપ પ્રચુર પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે.

૨૩. સોપારક

મુંબઈની ઉત્તરે થાણા જિલ્લામાં સમુદ્રના કિનારે સોપારા નામનું નગર આવેલું છે.^{૫૨} અહીંના સિંહગિરિ રાજાને મલ્લવિદ્યાનો ભારે શોખ હતો. પ્રતિવર્ષ એ મલ્લોની સાઠમારી કરાવતો. એણે જ અહીંના એક માછીને પોખી માત્સ્યિક મલ્લ નામથી પ્રસિદ્ધિ અપાવી હતી.^{૫૩}

સોપારક જૈન ધર્મનું કેંદ્ર હતું. અહીં આર્ય સમુદ્ર, આર્ય મંગૂપ૪, અને આર્ય વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનાચાર્ય આ નગરમાં આવ્યા હતા. વજ્રસેનાચાર્યના

ચાર શિષ્ય ૧. નાગેન્દ્ર, ૨. ચન્દ્ર, ૩. નિર્વૃત્તિ અને ૪. વિદ્યાધરના નામથી સાધુઓની ચાર શાખાઓ પ્રવર્તી હતી. ૫૫ અહીંના જિનાલયમાં જીવંતસ્વામી ઋષભદેવની પ્રતિમા હોવાથી એ જૈનોની તીર્થભૂમિ હતું. ૫૬ વર્ણશ્રમમાં નહિ માનનારા જૈન ધર્મના અનુયાયીઓમાં અહીંના વૈકટિક (દાડ ગાળનારા-કલાલ) અને શાકટિક (ખેડૂત) ગૃહસ્થોની વાત જાણીતી છે. આ પ્રદેશમાં કલાલો પણ ખીજાઓની સાથે ભોજન લઈ શકતા હતા. ૫૭

સોપારક દરિયાઈ બંદર હોવાથી વેપારનું મોટું મથક હતું. પરદેશથી કેટલાંય વહાણ માલ ભરીને રોજ આવતાં હતાં અને અહીંથી ખીજા દેશોમાં જતાં હતાં. ‘ નિશીથચૂર્ણિ ’ માં ઉલ્લેખાયેલી એક અનુશ્રુતિ મુજબ-સોપારામાં વેપારીઓનાં પાંચસો કુટુંબ રહેતાં હતાં. ત્યાંના રાજ્યએ એમનો કર માફ કર્યો હતો, પણ મંત્રીની સલાહથી રાજ્યએ એમની પાસેથી કરની માગણી કરી. પરંતુ ‘ રાજની માગણી સ્વીકારવાથી પુત્ર-પૌત્રોને પણ આ કર આપવો પડશે ’ એમ વિચારી વેપારીઓએ કર આપવાની ના પાડી. રાજ્યએ કહ્યું કે ‘ કર આપવો ન હોય તો અગ્નિપ્રવેશ કરો. ’ આથી પાંચસોય વેપારીઓએ પોતાની પત્નીઓ સહિત અગ્નિપ્રવેશ કરી જીવનનો અંત આણ્યો.

આ વેપારીઓએ પાંચસો શાલભંજિકાઓથી શોભતું એક સુંદર સભાગૃહ ત્યાં બનાવ્યું હતું કે જ્યાં વેપારીઓ સોદા કરતા અને પારસ્પરિક વાંધાઓનો નિકાલ કરતા. ૫૮

અહીંનો પ્રસિદ્ધ શિવપી કોક્કાસ ઉજ્જૈનીમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવા ગયો તેને વિશે ‘ આવસ્યકચૂર્ણિ ’ માં આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે : ૫૯

સોપારકમાં એક રથકાર-સુતાર રહેતો હતો. એની દાસીને બ્રાહ્મણથી એક પુત્ર થયો. એ દાસચેટ ગુપ્તપણે રહેતો હતો. હું જીવીશ નહિ એવું વિચારી એ રથકાર પોતાના પુત્રોને પોતાની વિદ્યા શીખવવા લાગ્યો, પણ પુત્રોની બુદ્ધિ મંદ હોવાથી તેઓ કંઈ પણ શીખ્યા નહિ. પેલા દાસચેટ રથકારની બધી વિદ્યા સંપાદિત કરી. રથકાર મરણ પામ્યો. એ નગરના રાજ્યએ દાસચેટ(કોક્કાસ)ને આખું ઘર આપી દીધું. એ કોક્કાસ ઘરનો માલિક બન્યો.

એકદા સોપારકમાં દુકાળ પડ્યો. કોક્કાસ પોતાનું નસીબ અજમાવવા ઉજ્જૈની ગયો. પોતાની જાણ કરવા એણે યાત્રિક કબૂતરો દ્વારા રાજના ગંધશાલિ (એક પ્રકારના સુગંધી યોખા) ચણવા માંડ્યા. કોઠારીઓએ રાજને ફરિયાદ કરી. તપાસ કરતાં કોક્કાસ નજરે પડ્યો. એને રાજ પાસે લાવવામાં આવ્યો. રાજ્યએ એને ઝાળખ્યો અને એના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરી.

કોક્કાસે રાજની આજ્ઞાથી ગરુડયંત્ર બનાવ્યું. રાજ રાણી અને આ કોક્કાસ સાથે આકાશમાં વિહરવા લાગ્યાં. જે કોઈ રાજ એને નમતો નહિ તેને એ કહેતો કે હું આકાશમાર્ગે આવીને તમને મારીશ, આથી બીકના માર્યા બધા રાજ એને વશ થયા હતા.

ઉન્નૈનીના રાજનું નામ હતું જિતશત્રુ, પણ તેલ વડે દાઝી જવાથી એ કાળો પડી જતાં કાગડાના વર્ણ જેવો લાગતાં લોકો એને ‘કાકવર્ણ’ નામથી ઓળખતા હતા. એ રાજને બીજી રાણીઓ પણ હતી. પટરાણી ન્યારે ગરુડયંત્રમાં બેસી ફરવા જતી ત્યારે બીજી રાણીઓ પૂછતી : અમને બેસાડશો ? રાણીએ એમની માગણીને દાદ ન આપી ત્યારે એક રાણીએ, ન્યારે આ ગરુડયંત્ર ઊડવાની તૈયારી કરતું હતું ત્યારે, એના પાછા ફરવાની એક ખીલી કાઢી લીધી. ગરુડયંત્ર ઊડ્યું, પણ પાછા ફરવાનો વિચાર થયો ત્યારે ખખર પડી કે પેલી ખીલી નહોતી. આખરે એ ગરુડયંત્ર કલિંગ દેશમાં પહોંચ્યું અને જમીનથી થોડે દૂર એની પાંખ ભાંગી જતાં એ ત્યાં પડ્યું.

કોક્કાસ રાજ-રાણીને ત્યાં મૂકી નગરમાં ગયો. ત્યાંનો રથકાર રથ બનાવી રહ્યો હતો. એમાં એણે એક ચક્ર બનાવ્યું હતું અને બીજું અડધું ઘડ્યું હતું.

કોક્કાસે રથકાર પાસે ઓળખ માગ્યાં. રથકારે કહ્યું : ‘આ ઓળખ તો રાજનાં હોવાથી બહાર અપાતાં નથી, એટલે ઘેરથી મારાં ઓળખ લાવી આપું.’ એમ કહી એ ગયો. દરમ્યાન અહીં કોક્કાસે એવું ચક્ર બનાવ્યું કે જાંચું રખાય તો ઉપર જાય, કોઈ સાથે અથડાય તો એ પાછું ફરે, અને પાછળ મોં રહે તેમ રાખે તો પડે નહિ. આ રીતે ચક્ર બનાવીને કોક્કાસ એને તપાસતો હતો, એવામાં પેલો રથકાર ત્યાં આવ્યો અને એણે જોયું : તો ચક્ર તૈયાર થઈ ગયું હતું. બહાનું કાઢી એ ત્યાંથી ગયો અને એણે રાજને કહ્યું કે ‘કોક્કાસ આવ્યો છે, જેના બળથી બધા રાજ વશમાં લેવાયા છે.’ રાજના હુકમથી કોક્કાસને પકડવામાં આવ્યો. એને મારવામાં આવ્યો ત્યારે જ એણે કહ્યું કે કાકવર્ણ અને એની રાણી અમુક જગ્યાએ છે. એ ઉપરથી રાજએ કાકવર્ણ અને એની રાણીને પકડી લીધાં અને એમને ભોજન આપવાની ના પાડી. નગરજનોએ અપયશની બીકથી કાકપિંડ પ્રવર્તાવ્યા, જેથી એ દ્વારા રાજ-રાણીને આહાર મળી શકે.

રાજએ કોક્કાસને કહ્યું : ‘મારા પુત્ર માટે ચારે બાજુએ સાત માળનો મહેલ બનાવ અને એની વચમાં મારા માટે બનાવ, જેથી હું બધા રાજઓને અહીં લાવી શકું.’ કોક્કાસે એવો મહેલ બનાવી આપ્યો.

હવે કોઝાસે શકુનયંત્ર રચી કાકવર્ણના પુત્રને એ દ્વારા પત્ર મોકલ્યો કે 'તમે અહીં આવો એટલામાં આ રાજ્યને હું મારી નાખું છું'. તમારાં પિતા-માતાને અને મને છોડાવો.' દિવસ પાંચ નક્કી કર્યો.

એક દિવસે રાજા પુત્ર સાથે મહેલમાં બેઠો હતો ત્યારે કોઝાસે ખીલી ઉપર પ્રહાર કર્યો એટલે એ મહેલ સંપુટ-પિડાઈ ગયો. રાજા અને એનો પુત્ર મરણ પામ્યા. કાકવર્ણના પુત્રે એ નગર પોતાને અધીન કર્યું અને પોતાનાં પિતા-માતા તેમજ કોઝાસને મુકત કર્યાં.

બીજાઓનું એવું કથન છે કે કોઝાસને વૈરાગ્ય થતાં એણે આપઘાત કર્યો.

૨૪. રેવતાચલ

કોટિનગરી(કોડીનાર)ના રહેવાસી સોમભટ્ટ અને એની પત્ની અંબિકાની અનુશ્રુતિ આ પ્રકારે જાણવા મળે છે :

કાસહદ નગરમાં ચાર વેદનો પારગામી સર્વદેવ નામે બ્રાહ્મણ અને એની પત્ની સત્યદેવીને અંબાદેવી નામે પુત્રી હતી. એને કોટિનગરી(કોડીનાર)ના સોમદેવ ભટ્ટ બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. એમને વિભાકર અને શુભંકર નામે બે પુત્ર થયા હતા.

એકદા નેમિનાથ ભગવાનના શિષ્ય સુધર્મસરિના ચારિત્રધારી બે શિષ્ય ભિક્ષા માટે અંબાદેવીના ઘેર આવ્યા. અંબાદેવીએ ખૂબ ભક્તિથી એમને શુદ્ધ આહાર વહોરાવ્યો. એનો પતિ સોમદેવ ઘેર આવ્યો ત્યારે એ ખૂબ આકેશથી કહેવા લાગ્યો : 'વિશ્વદેવ-મહાદેવની ક્રિયા કર્યા વિના રસોઈને સ્પર્શ કેમ કર્યો?'

આમ કહી અંબાદેવીનો ભારે તિરસ્કાર કર્યો, એટલું જ નહિ, એને મારપીટ પણ કરી. ઘરનાં બીજાં માણસોએ એને છોડાવી.

અપમાન સહન ન થતાં અંબાદેવી એના બે પુત્રોને લઈને ઘેરથી ચાલી નીકળી. નાના બાળકને એણે કેડ પર તેડી લીધા અને મોટાને આંગળી ઝાલી ચલાવતાં વિચારવા લાગી કે 'જૈન મુનિને દાન આપવાથી મારો પરાભવ થયો છે તો એ ધર્મ જ મને શરણુપ થાયો.' એમ ધારી એ ઉતાવળે પગલે ગિરનાર તરફ ચાલી. ધીમે ધીમે એ પર્વતની તળેટીમાં આવી પહોંચી.

એ તૃપા, કુધા અને ચાલવાથી ખૂબ થાકી ગઈ હતી અને પર્વત બહુ જાંચો હતો છતાં હિંમત રાખી શુભ ભાવનાથી એ પર્વત ઉપર ચડી. નેમિનાથ ભગવાનને ખૂબ ભાવથી વંદન કર્યું. ચૈત્યમાંથી બહાર આવી એ આમ્રવૃક્ષ નીચે

વિસામો લેવા બેઠી. હુધાતુર બાળકે પાકેલી આમ્રવૃક્ષની ઢૂંચ માગી એટલે એણે એ આપી. નેમિનાથનું સ્મરણ કરી એણે બંને પુત્રો સાથે શિખર ઉપરથી ઝંપાપાત કર્યો. એ દેવી બની.

અંબાદેવીના ગયા પછી સોમભદ્રને ભારે પરતાવો થયો. એ એની પાછળ ગિરનાર ગયો. અંબાદેવી અને બાળકોને મૃત સ્થિતિમાં જોયાં. એ પણ એક ભયાનક કુંડમાં પડ્યો. મરીને વ્યંતર-રૂપે એ દેવીના વાહનરૂપે સિંહનો અવતાર પામ્યો. ૬૦

૨૫. ગિરિનગર

ગિરિનગરમાં એક અગ્નિપૂજક વણિક દર વર્ષે એક ઘરમાં રત્નો ભરીને પછી એ ઘર સળગાવી અગ્નિનું સંતર્પણ કરતો હતો. એક વાર એણે નિયમ મુજબ ઘર સળગાવ્યું, એ સમયે પવન ખૂબ ઢૂંકાયો, તેથી આખું નગર બળી ગયું.

બીજા એક નગરમાં એક વણિકે આ રીતે અગ્નિનું સંતર્પણ કરવાની તૈયારી કરી છે એમ ત્યાંના રાજાને ખબર પડી, આથી ગિરિનગરની આગનો પ્રસંગ યાદ કરીને એણે એનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું. ૬૧

૨૬. સ્તંભનક

સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનપુર અગર સ્તંભનકપુર એ બે નામ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. સરખાં નામથી બંને એક હોય એવો આભાસ થાય છે, પરંતુ બંને નામોવાળાં ગામ જુદાં જુદાં છે. જૈન ગ્રંથોના આધારે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ આગળ સિદ્ધ નાગાજીને રસનું સ્તંભન કરવાથી સ્તંભનપુર-થાંભણા ગામ શેઠી નદીના કિનારે વસ્યું એવી અનુશ્રુતિ બાળવા મળે છે.

સિદ્ધ નાગાજીને ગુરુ પાદલિપ્તસુરિ પાસેથી કોટિવેધી રસ સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય પૂછતાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે ‘પ્રતાપશાલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સમુજ્જ સુલક્ષણી પદ્મિની સ્ત્રી જે દિવ્ય ઓષધિના રસથી શુદ્ધ કરેલા પારાનું ખલમાં મદન કરે તો કોટિવેધી રસ ઉત્પન્ન થાય.’

નાગાજીને એવી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મેળવવા એના પિતા વાસુકિ પાસેથી માહિતી મેળવી. અસલ દારિકામાં સમુદ્રવિજય રાજાએ પાર્શ્વનાથની ભરાવેલી અનુપમ પ્રતિમા પણ દારકા સમુદ્રમાં ડૂબી જતાં સાથે ડૂબી ગઈ હતી. ક્રાંતિપુરના ધનપતિ નામના શેઠે વેપારાર્થે પોતાના વહાણને સમુદ્રમાર્ગે લઈ જતાં દેવી

સૂચનથી એ પ્રતિમા બહાર કાઢી કાંતીપુરમાં લગ્ન જિનાસય અંધાવી એમાં એને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. ૬૨

નાગાજીને એ શેઠને ત્યાં કપડી સેવક બનીને કાંતીપુરમાંથી એ પ્રતિમાને આકાશમાર્ગે ઉડાડી લાવ્યો અને શેઠી નદીના કાંઠે એક સુંદર જગ્યામાં એને સ્થાપિત કરી.

હવે પશ્ચિમી સ્ત્રી માટે એણે માહિતી મેળવી કે પ્રતિષ્ઠાનના રાજા શાલિ-વાહનને ચંદ્રલેખા નામે સુલક્ષણી પશ્ચિમી સ્ત્રી હતી. એટલે નાગાજીને ત્યાં થોડો સમય રાજસેવક બની ચંદ્રલેખાનું હરણ કર્યું અને આકાશમાર્ગે એને શેઠી નદીના કાંઠે લઈ આવ્યો. લયભીત રાણીને નાગાજીને સાચી હકીકત સમજાવી. આ રીતે એ રાજા રાણીને લાવતો અને દિવસ થતાં એના મહેલમાં મૂકી આવતો. એ મૂર્તિ અને રાણીની સહાયથી એણે કોટિવેધી રસ સિદ્ધ કરવા પારાનું સ્તંભન કર્યું અને સિદ્ધિ મેળવી. એ જગ્યાએ નાગાજીને સ્તંભનપુર અગર સ્તંભનકપુર (થાંભણા-થામણા : ઉમરેડ પાસે, જિ. ખેડા) ગામ વસાવ્યું.

૨૭. સ્તંભતીર્થ

આજે ખંભાત નામથી ઓળખાતા નગર સ્તંભતીર્થ વિશે જૈન તેમજ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વિવિધ અનુશ્રુતિઓ સંઘરાયેલી જાણવા મળે છે.

સં. ૧૩૬૮ માં સ્તંભનકની પાર્શ્વનાથ પ્રતિમાને ખંભાત લાવવામાં આવી તેથી એ ગામ સ્તંભપુર નામથી ખ્યાતિ પામ્યું.

‘સ્કંદપુરાણ’ની અંતર્ગત ગુજરાતનાં અનેક તીર્થક્ષેત્રોને લગતા ખંડ છે તેઓમાં માહેશ્વરખંડમાંના કૌમારિકાખંડમાં મહીસાગરસંગમક્ષેત્રનાં તીર્થ વર્ણવ્યાં છે. મહીનદીના કાંઠે મહી સાગરને મળે છે ત્યાં સાત કોશ (ગાઉ) પ્રમાણનું મહીસાગર-સંગમક્ષેત્ર છે. ૬૩ એનું બીજું નામ ગુમક્ષેત્ર પણ છે. કાર્તિકેયે આ (ખંભાતના) સ્થળે તારકાસુર દૈત્યને મારી ત્યાં વિજયસ્તંભ રોપ્યો અને સ્તંભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ ‘સ્તંભતીર્થ’ થયું. બીજે સ્થળે એમ કહ્યું છે કે મહીસાગર-સંગમક્ષેત્રે બ્રહ્માની સભામાં સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો તેથી એનું નામ ‘સ્તંભતીર્થ’ પડ્યું. ૬૪

શ્રી. રત્નમણિરાવ જોષ્ટ “ખંભાતનો ઇતિહાસ”માં ‘ખંભાત’ નામ ‘સ્કંભતીર્થ’ માંથી નીકળ્યું છે એ મત રજૂ કરતાં કહે છે : ‘સ્કંભ એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું જ્યોતિર્ભય લિંગ એવો થાય છે. ઘણા જ પ્રાચીન કાળથી ગુજરાતનો

આ કિનારો સૌવ મતોનું ખાસ સ્થાન હતો અને લિંગપૂજનો આ કિનારા ઉપર આરંભ થયો, એમ માનવાને કારણ છે. રક્ષ્મનો સ્તંભાકાર શિવલિંગમાં અધ્યારોપ થયો છે અને એને પુરાણો અને સૌવાગમો લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને નામે પાછળથી જાણવા લાગ્યાં અને આવા પ્રકારના લિંગના માહાત્મ્યને લીધે ‘રક્ષ્મતીર્થ’ ઉપરથી ‘ખંભાયત’ નામ પડ્યું છે, જેને આપણે ‘ખંભાત’ એવા ટૂંકા નામથી આજે બોલીએ છીએ.’ ૬૫

શ્રી. ઉમાશંકર જોશી શ્રી. જોશીનો ઉપર્યુક્ત મત રજૂ કરી નિષ્કર્ષ કાઢતાં કહે છે : “ખંભાત નામ રક્ષ્મતીર્થ ઉપરથી આવ્યું હોય તોપણ એને લિંગપૂજના સાથે-અને એ પણ ઐતિહાસિક કાળમાં સંબંધ હશે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે.” ૬૬

પાદટીપો

૧. નંદિસૂત્રની સ્થવિરાવલી ગાથા : ૨૭, ૨૮
૨. વ્યવહારસૂત્ર-મલયગિરિટીકા, ઉદ્દેશ ૬, પૃ. ૪૪
૩. વ્યવહારભાષ્ય ઉ. ૬, ગા. ૨૪૧ થી ૨૪૬; વ્યવ. મલયગિરિટીકા, ઉ. ૬, પૃ. ૪૩, ૪૪

૪. શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર ના ટીકાકાર દેવેન્દ્રસૂરિ વંદાનુવૃત્તિ, પૃ. ૬૨ માં અને રત્ન-શેખરસૂરિ ટીકા, પૃ. ૧૯૨ માં એક બીજા આર્ય મંજૂનો ‘મથુરા-મંજૂ’ નામથી ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ નિશીથચૂર્ણિ (ભા. ૩, પૃ. ૬૫૦-૫૧), આચારાંગચૂર્ણિ (ઉત્તરભાગ, પૃ. ૮૦,) અને બૃહત્કલ્પ-મલયગિરિટીકા (પૃ. ૪૪) બંને આર્ય મંજૂઓને એક માની વૃત્તાંત આપે છે :

એક વાર આર્ય મંજૂ મથુરા ગયા ત્યારે શ્રાવકો રોજ પુણ્ય ભાવનાથી સ્વાદિષ્ઠ આહાર વહોરાવવા લાગ્યા. બીજા સાધુઓ તો ચાલ્યા ગયા, પણ આર્ય મંજૂએ જીભની લાલચથી ત્યાં સ્થિર વાસ કર્યો. તેઓ આલોચના કર્યા વિના કાળધર્મ પામી, મથુરામાં યક્ષપણે ઉત્પન્ન થયા. પોતાનો પૂર્વભવ જોઈ, પોતાની થયેલી ભૂલ સમજી એમના શિષ્યો આની રસગુદ્ધિમાં ફસાય નહિ એ માટે ઉપાય યોજ્યો, શિષ્યો જ્યારે નગર બહાર કહેલે જઈ પાછા આવતા ત્યારે એ ત્યાં સ્થાપિત કરેલી પ્રતિમામાં પ્રવેશ કરી જીભ લાંબી કરીને બહાર કાઢી રાખતા. મુનિઓએ આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં પોતાના પૂર્વભવ અને રસલોહપતાના કટુ પરિણામની વાત કહી સંભળાવતા.

૫. બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ગા. ૩૪૪, વિભાગ ૧, પત્ર ૪૪, ૪૫

૬. જુઓ પ્રભાવકચરિતમાં ‘કાલકસુરિચરિત’ તથા શ્રી અંબાલાલ પ્રે. શાહનો કાલકાથાસંગ્રહ.

૭. પ્રભાવકચરિત ‘કાલકસુરિચરિત,’ શ્લો. ૯૪, ૯૫

૮. એજન, તત્રાસ્તિ બલમિત્રાલ્યો રાજા બલમિદા સમઃ ।

કાલિકાચાર્યજામેયઃ સ્થેયઃ શ્રેયોધિયાં નિધિઃ ॥૧૮૫॥ પાદલિખ્તસુરિચરિત

૯. એજન, કાલકસુરિચરિત, શ્લો. ૫૬

૧૦. એજન, શ્લો. ૯૦

૧૧. એજન, શ્લો. ૧૦૧-૧૧૪

૧૨. ગુડશસ્ત્રપુર સ્થળેના હજી નિર્ણય થયો નથી, પરંતુ કથાસંદર્ભ ઉપરથી જણાય છે કે એ નગર ભરૂચથી બહુ દૂર નહોતું.

૧૩. આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણવૃત્તિ, પ્રભાવકચરિત’માં પાદલિખ્તસુરિચરિત, ‘આસ્થાનક-મળિકોશ’માં ‘આર્ય’અપુરુષચરિત’

૧૪. પ્રભાવકચરિતમાં ‘વિજયસિંહસુરિચરિત’, શ્લો. ૭૯

૧૫. પ્રભાવકચરિત-ભાષાંતરમાં ‘પ્રબંધપર્યાલોચન’, પૃ. ૩૮

૧૬. આર્ય વજ્રસ્વામીએ બીબા દુર્ભિક્ષિની શરૂઆતમાં એક પર્વત પર જઈને અનશન કરી દેહત્યાગ કર્યો તે વખતે ઘડે ત્યાં આવી પોતાના સ્થ સાથે પ્રદક્ષિણા કરી હતી અને એ કારણથી જ એ પર્વતનું નામ “સ્થાવર્ત ગિરિ” પડ્યું હતું. સ્થાવર્ત પર્વત જોનાનું એક પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતું. આ પર્વત સંભવતઃ દક્ષિણ માળવામાં વિદિશા(બીલસા)ની પાસે હતો. ‘આચારંગ-નિયુક્તિ’માં પણ આનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે.

હવે જો વજ્રસ્વામીના સ્વર્ગવાસ પછી જ આ નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હોય તો આનો અર્થ એટલો જ થાય કે આવા ઉલ્લેખ કરનારી ‘આચારંગ-નિયુક્તિ’ની રચના વજ્રસ્વામી પછી થઈ છે, અને જો “આચારંગનિયુક્તિ”ને શ્રુતકેવલી ભદ્રાબાહુકૃત્ક માનવામાં આવે તો ‘સ્થાવર્ત’ એ નામ વજ્રસ્વામીના સ્વર્ગવાસના સમયથી નહિ, પણ એ પૂર્વનું છે, એમ માનવું જોઈએ.

પ્રભાવકચરિતના અનુવાદમાં જુઓ, ‘પ્રબંધપર્યાલોચન,’ પૃ. ૧૭.

વળી, આ સ્થાવર્ત ગિરિ કુંજરાવર્ત ગિરિની પાસે આવેલો હતો. મરણસમાધિ પ્રકરણ (ગા. ૪૬૭ થી ૪૭૩) મુજબ-વજ્રસ્વામી પાંચસો સાધુઓની સાથે સ્થાવર્ત પર્વત પર આવ્યા હતા. ત્યાં એક ક્ષુલ્લક-નાના સાધુને મૂકીને તેઓ બીબા પર્વત ઉપર ગયા હતા. ક્ષુલ્લકના કાલધર્મ પામ્યા પછી લોકપાલોએ સ્થમાં આવીને એમની શરીરપૂજા કરી હતી, આથી એ ગિરિ “સ્થાવર્ત ગિરિ” તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયો. બીબા પર્વત ઉપર વજ્રસ્વામી મરણ પામ્યા. ઘડે હાથી ઉપર આવીને એ સ્થાનની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યારથી એ ગિરિ “કુંજરાવર્ત” તરીકે ઓળખાયો.

૧૭. આચારાંગસૂત્ર-મલયગિરિટીકા, પૃ. ૩૯૫-૯૬; કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા, પૃ. ૫૧૩; કલ્પસૂત્ર-કિરણાવલી, પૃ. ૧૭૦-૭૧; કલ્પસૂત્ર-વીવિકા, પૃ. ૧૫૧

૧૮. પ્રભાવકચરિતના અનુવાદમાં જુઓ 'પ્રબંધપર્યાલોચન,' પૃ. ૧૭.

૧૯. પ્રતિષ્ઠાનના રાજ્ય શાલિવાહને પોતાના પરાક્રમથી જ ઘણા દેશોને જીતી લઈ પોતાના રાજ્યવૈભવને સમૃદ્ધ કર્યો હતો.

૨૦. આવશ્યક-ચૂર્ણિ, ૨, પૃ. ૨૦૦-૧

૨૧. *Select Inscriptions*, નં. ૫૮, ટિપ્પણ ૧

૨૨. કસેરુમતી નદી લાઠમાં આસપાસના પ્રદેશમાં આવી હશે, એમાં પાણી રહેતું નહિ હોય અગર એતું પાણી સાડું નહિ હોય.

૨૩. વ્યવહારભાષ્ય, ગા. ૫૮, ૫૯; વ્યવહારસૂત્ર-મલયગિરિવૃત્તિ, વિભાગ ૪, પેઠા વિભાગ ૨, પૃ. ૧૪, ૧૫

૨૪. કારવણમાહાત્મ્ય. વળી, વાયુપુરાણ, લિંગપુરાણ વગેરેમાં પણ આ હકીકત પ્રકારાંતરે મળે છે.

૨૫. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, "શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ," પૃ. ૪૩, ૪૪

૨૬. પ્રભાવકચરિતમાં ૫ મું 'પાદલિપ્તશૂરિપ્રબંધ'; પ્રબંધકોશમાં ૫ મો 'પાદલિપ્ત-શૂરિપ્રબંધ'; પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહમાં ૪૪ મો 'પાદલિપ્તશૂરિપ્રબંધ', પૃ. ૯૨. એ ગ્રંથમાં ૪૩ મા 'નાગાર્જુનપ્રબંધ' (પૃ. ૯૧)માં આ પ્રકારે થોડો ફેર છે :

રાજપુત્ર રણસિંહની ભોપલા તામની પુત્રી ઉપર નાગરાજ વાસુકિને પ્રેમ થતાં નાગાર્જુનને જન્મ થયો. વાસુકિએ પુત્રરનેહવશ બધા પ્રકારની ઔષધિઓનાં પાંદડાં એને ખવડાવ્યાં. એના પ્રભાવથી એ બધી સિદ્ધિવાળો થયો. પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં શાલિવાહન રાજના કલાશુરુ તરીકે એ નિયુક્ત થયો. વળી, રસસિદ્ધિ માટે પાદલિપ્તશૂરિએ સૂચવેલા ઉપાય માટે નાગાર્જુનને પિતા વાસુકિને પાર્શ્વનાથપ્રતિમા મેળવવાનો ઉપાય પૂછ્યો.

આ સિવાયની બીજી બધી હકીકતો શબ્દકેરથી સરખી છે.

૨૭. જુઓ 'દેવધર્મિગણિ'.

૨૮. 'કહાવલી', પત્ર ૨૯૮

૨૯. વીરનિર્વાણસંવત્ત ઔર જૈન કાલગણના, પૃ. ૧૧-૧૧૧

૩૦. એજન, પૃ. ૧૦૪

૩૧. એજન, પૃ. ૧૧૦

૩૨. પ્રભાવકચરિતમાં 'વૃક્ષવાદિસૂચિચરિત'

૩૩. પ્રભાવકચરિત ૧૦, 'મલ્લવાદિસૂચિપ્રબંધ'

૩૪. એજન, 'દેવધિંગણિચરિત'

૩૫. વીરનિર્વાણસંવત્ત ઔર જન કાલગણના, પૃ. ૧૧૨-૧૧૭

૩૬. પ્રભાવકચરિતમાં અને પ્રબંધકોશમાં 'જીવદેવ-સૂચિચરિત'

૩૭. દ્વિગંબરાચાર્ય દેવસેનના ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે વીર નિ. સં. ૬૦૬ (વિ. સં. ૧૩૬-ઈ. સ. ૮૦) અને શ્વેતાંબરીય ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે વીર. નિ. સં. ૬૦૬ (વિ. સં. ૧૩૬)માં દ્વિગંબરમતની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એમ જણાય છે.

૩૮. ૫. શ્રીકલ્યાણવિજયજ્ઞાના કથન મુજબ ભોજક જ્ઞાતિનું હજી પણ આદરસૂચક વિશેષણ 'ડોકોર' છે, એ સૂચવે છે કે પૂર્વે એ જ્ઞાતિ જગીરદાર હશે એ નિશ્ચિત છે. એ લોકોનું પાલનપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં ઢાંગર પરગણામાં—જેમાં વાયડ પણ આવેલ છે ત્યાં—માન છે અને જૈનો ઉપર કેટલાક પરંપરાગત લાગા છે. આથી પણ એ લોકોનો આ પ્રદેશમાં પૂર્વે અધિકાર અને વસવાટ હોવાનું જણાઈ આવે છે.

ન્યારથી એ લોકોએ વાયડ ખોયું ત્યારથી જ અધિક પરિચય અને સંબંધના કારણે એમણે જૈન મંદિરોની પૂજાભક્તિ કરવાનું શરૂ કર્યું હશે અને જૈનોએ એમને લાગા ખાંધી આપ્યા હશે.

દંતકથા પ્રમાણે એમને હેમચંદ્રે જૈન બનાવ્યાનું કે બીજી દંતકથા પ્રમાણે ખરતર-ગચ્છાધિ જિનદત્તસૂરિએ જૈન ધર્મમાં લેવરાવ્યાનું અને જૈનોને ઘેર ભોજન કરવાથી 'ભોજક' નામ પડ્યાનું કથન યથાર્થ જણાતું નથી, કારણ કે 'ભોજક' શબ્દ નવાંબીજીવત્તિકાર અભય-દેવસૂરિના વખતમાં પણ પ્રચલિત હતો અને એનો અર્થ 'પૂજક' એ થતો હતો. આથી માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્ર અને જિનદત્તસૂરિની પહેલાં જ એ લોકોને વાયડગચ્છના જ કોઈ આચાર્યે જૈન મંદિરોના પૂજક તરીકે કાયમ કરી લીધા હશે. અને એ આચાર્યનું નામ જિનદત્તસૂરિ પણ હોય તો નવાઈ નથી, કારણ કે વાયડ ગચ્છમાં દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ 'જિનદત્તસૂરિ' જ અપાતું હતું: 'પ્રભાવકચરિત' અનુવાદમાં 'પ્રબંધપર્યાયન', પૃ. ૪૪-૪૫

૩૯. વૃહત્કલ્પમાખ્ય, ગા. ૩૫૩૧, ટીકા ભા. ૪, પૃ. ૯૮૩; નિશીથમાખ્ય ગા. ૧૧૩૬; નિશીથચૂર્ણ, ભા. ૨, પૃ. ૨૫૫

૪૦. 'વિવિધતીર્થકલ્પ', ૧૦ મે. 'અશ્વાવબોધતીર્થકલ્પ' પૃ. ૨૦; 'પ્રભાવકચરિત' માં ૬ ઠંડું 'વિજયસિંહસૂચિચરિત', સ્લો. ૮-૩૯, પૃ. ૪૧

૪૧. 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માં ૧૦ મે. 'અશ્વાવબોધતીર્થકલ્પ', પૃ. ૨૦. ૨૧. પ્રભાવક-ચરિતમાં ૬૬. 'વિજયસૂચિચરિત'માં 'ધનેશ્વર'ને બદલે 'જિનદાસ' નામ છે અને કથામાં થોડો ધણો ફેરફાર છે (સ્લો. ૪૨-૬૫, પૃ. ૪૧).

૪૨. માર્જારેભ્ય ઇવ ક્ષીરં સૌગતેભ્યો વ્યમોચ્યત ।

અરવાવબોધતીર્થ શ્રીમૃગુકચ્છપુરે હિ યૈઃ ॥૨૨૪॥

—પ્રભાવકૃચરિત, પાદલિપ્તસૂરિપ્રબંધ

૪૩. નિશીથચૂર્ણિ માઘ્ય, ગા. ૨૩૩૦ ની ચૂર્ણિ, ભા. ૩, પૃ. ૪૭૯

૪૪. ઉત્તરાધ્યયન-નેમિચંદ્રસૂરિવૃત્તિ, પૃ. ૪૦-૪૧, 'વંદારુવૃત્તિ', પૃ. ૬૭, ૬૯; વળી અન્તકૃદ્દશા પૃ. ૧૫, ૧૬; સ્થાનાંગસૂત્ર-અમથદેવસૂરિ-વૃત્તિ, પૃ. ૪૩૩—'જેન' આગમ સાહિત્યમાં શુભરાત' પૃ, ૫૬, ૧૧૩-૧૧૪

૪૫. જુઓ 'કુત્રિકાપણ.'

૪૬. 'બૃહત્કલ્પ-માઘ્ય' ગાથા. ૪૨૨૦-૪૨૨૩, ટીકા, વિભાગ ૪, પત્ર ૧૧૪૪-૪૬

૪૭. જુઓ 'ભૂતતડાગ.'

૪૮. 'બૃહત્કલ્પ-માઘ્ય' ગા. ૪૨૧૪-૪૨૨૩, વિભાગ ૪, પત્ર ૬૬૩

૪૯. એણે હૃત્યેણં હલં વાહેતિ, એકેણં ફલહીઓ ઉપ્પાડેઢ ।

૫૦. 'આચારાંગચૂર્ણિ,' ઉત્તરભાગ, પૃ. ૧૫૨, ૧૫૩

૫૧. 'બૃહત્કલ્પ-માઘ્ય' ગાથા ૪૯૧૫, વિભાગ ૫, પત્ર ૧૩૧૫-૧૬

૫૨. ઇઓ ય સમુદ્દત્તે સોપારયં નામ નગરં. ઉત્તરાધ્યયન-નેમિચંદ્રસૂરિટીકા, પૃ.

૭૯. વળી જુઓ આચારાંગ-ચૂર્ણિ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૨.

૫૩. જુઓ "માતિસ્યક મદ્ધ અને ફલહી મદ્ધ."

૫૪. જુઓ "આર્ય સમુદ્ધ અને આર્ય મંગૂ."

૫૫. જુઓ 'વજ્રસેનસૂરિ અને જિનદત્ત શ્રેષ્ઠી.'

૫૬. સોપારકે જીવન્તસ્વામિશ્રીઋષમદેવપ્રતિમા-વિવિધતીર્થકલ્પમાં ૪૫. ચતુરશી-તિમહાતીર્થનામસંગ્રહકલ્પ, પૃ. ૮૫

૫૭. જુઓ 'આર્યસમુદ્ધ અને આર્ય મંગૂ'.

૫૮. નિશીથમાઘ્ય, ગા. ૫૧૩૩-૩૪; નિશીથચૂર્ણિ, ભા. ૫, પૃ. ૧૦૨૦; વળી બૃહત્કલ્પ-ક્ષેમકીર્તિટીકા, ભા. ૩, પૃ. ૭૦૮

૫૯. આવશ્યકચૂર્ણિ, પત્ર ૫૪૦-૪૧. આવી કથા વસુદેવહિંડી, પૃ. ૬૧-૬૪ માં થોડા ફેરફારવાળી બેવા મળે છે. આ કથાથી વસુદેવહિંડીમાં બતાવેલા ફેરફારની આછી નોંધ આ પ્રકારે છે :

(૧) કોક્કાસના પિતાનું નામ ધનદ સુતાર હતું. (૨) બાળપણમાં જ માતા-પિતાનું મરણ થયું હતું. (૩) 'કોક્કાસ' નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે એ ખાંડણિયા પાસે બેસીને ડાંગરની ફૂસછી (કુકુસ) ખાતો હતો. (૪) કોક્કાસ યવન દેશમાં જઈને આ યંત્રવિદ્યા શીખી લાવ્યો હતો. (૫) એની માતૃભૂમિ તામ્રલિપ્તિ હતી અને ત્યાં દુકાળ પડ્યો હતો. (૬) આકાશગામી યંત્ર અને યંત્રમાં દોરીની કરામત હતી. (૭) કોક્કાસ અને રાજ એમ બે જણ હમેશાં ગગનવિહાર કરતા હતા. (૮) પટરાણીની હઠના કારણે આપત્તિ આવી પડી. (૯) કોક્કાસે બીજા રાજને રથ તૈયાર કરી આપ્યા. (૧૦) બે યાંત્રિક ઘોડાઓની રચના અને બે કુમારોનું ઉદ્ધયન, (૧૧) ચક્રયંત્રની રચના અને એ દ્વારા બીજા કુમારોનો નાશ. (૧૨) કોક્કાસનો વધ કરનામાં આવ્યો હતો.

૬૦. પ્રભાવકચરિત—'વિજયસિંહસૂરિચરિત', શ્લો. ૯૦-૧૧૦, પૃ. ૪૪; અને વિવિધતીર્થકલ્પમાં ૬૧. 'અંબિકાદેવીકલ્પ', પૃ. ૧૦૭

૬૧. આચારાંગચૂર્ણ—પૂર્વભાગ, પૃ. ૭૧; આવશ્યકસૂત્ર—મલયગિરિટીકા પૃ. ૮૮; વિશેષાવશ્યકભાષ્ય—કોટયાચાર્યટીકા, પૃ. ૨૭૮, અનુયોગદ્વાર—હરિમદ્રીયા ટીકા, પૃ. ૧૮; અનુયોગદ્વાર—હેમચંદ્રીયા વૃત્તિ, પૃ. ૨૭

૬૨. પ્રભાવકચરિતના 'અભયદેવસૂરિચરિત'માં આ પ્રકારે ફેરફાર છે :

“કાંતી નામની નગરીનો રહેવાસી ધનેશ નામનો શ્રાવક સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરી રહ્યો ત્યારે એક જગ્યાએ એનાં વહાણ દેવતાએ સ્તંભિત કરી દીધાં. શ્રાવક સમુદ્રાધિગિંત દેવતાની પૂજા કરી ત્યારે એણે કહ્યું કે ‘આ સ્થળે ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ રહેલી છે તે કઢાવીને તું લઈ ને.’ ધનેશે એ પ્રતિમાઓ કઢાવીને સાથે લીધી. એમાંની એક ચાણમાં, બીજી પાટણમાં આંબલીના ઝાડ નીચે આવેલા અરિષ્ટિનેમિતા મંદિરમાં અને ત્રીજી સેદી નદીના કાંઠે આવેલા સ્તંભનક-થાંભણા (ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં આવેલા હમરેક નામના ગામની પાસે આવેલા થામણા) ગામમાં—એમ ત્રણ ત્રણ સ્થળે પધરાવી (જુઓ શ્લો. ૧૩૮-૧૪૨).

૬૩-૬૪. સ્કંદપુરાણમાહાત્મ્ય, કૌમારિકાખંડ, ૬૬-૧૨૫

૬૫. ‘ખંભાતનો ઇતિહાસ,’ પૃ. ૨૩

૬૬. ‘પુરાણોમાં ગુજરાત,’ પૃ. ૨૧૩